KOOPERATYWNA RESPUBLYKA Nr. 7-8. Поодиноке число 1 зл.

Кооперативна Республика

В ЦЬОМУ ЧИСЛІ ЗОКРЕМА ЧИТАЙТЕ:

ЛЬВІВ ЛИПЕНЬ-СЕРПЕНЬ 1939

LIPIEC - SIERPIEŃ

ЗМІСТ:

INHALT:

TREŚĆ:

SOMMAIRE:

КООПЕРАТИВНА РЕСПУБЛИКА
ЕКОНОМІЧНО-СУСПІЛЬНИЙ МІСЯЧНИК — ЛЬВІВ
KOOPERATYWNA RESPUBŁYKA
CO-OPERATIVE REPUBLIC
Ukrainian Monthly Review Lwiw — Poland
ul. Technicka, 1.

Ч. 7—8
ЛИПЕНЬ-СЕРПЕНЬ
LIPIEC-SIERPIEŃ
1939.
РІЧНИК XII.

НА ОКРАЯХ ДНІВ

НА ДЕНЬ КООПЕРАЦІЇ

Як що року, розіслав МКС усім своїм членам проєкт резолюції до ухвалення на 17. Святі Кооперації, яке цього року припадає на 1. липня. Текст її такий:

„Зібрані тут кооператори, обєднані у світовій спільноті Міжнародного Кооперативного Союзу, —

розуміють повагу небезпеки нової світової війни, яка, якщоб вибухла, напевно знищила б нинішню цивілізацію. Тоді, як зусилля урядів, всіх разом або окремо поодиноких, показуються за слабими для привернення у міжнаціональних відносинах порозуміння і братерства,

Кооператори заявляють ще раз своє пересвідчення, що кооперативна господарська система та її соціяльні ідеали є підвалинами майбутньої цивілізації та становлять найпевнішу ґарантію миру між народами.

Кооператори заликають отже усі національні й міжнаціональні кооперативні орґанізації негайно сформувати свої домагання та вжити свого морального і господарського впливу для оборони свободи, привернення справедливости, повного визнання прав людини та збереження спокою.

ЗАГАЛЬНІ ЗБОРИ ЦЕНТРОСОЮЗУ

Річний підсумок праці ЦС і цілої укр. сільської торговельної кооперації мав місце 29. червня ц. р. на Загальних Зборах цієї установи.

Хоч 1938 рік був роком катастрофального спаду цін збіжжа, а також до певної міри й деяких інших с. г. продуктів, то наш збут продуктів хлібороба, так гарно започаткований перед двома роками, не заломався. Він витримав життєву пробу. Очевидно, у грошевих величинах мусіло прийти зменшення, але у кількостях збутого збіжжя мав місце навіть дальший зріст (на 8,5%). Також число проданих ваґонів яєць піднеслося о дальших 43 ваґони. Це дві головні ділянки збутових операцій, що їх досі ведуть ЦС і окружні союзи. Не було збільшення обороту лише в ділянці збуту прядива та живини (хоч у самій мясарні це був зріст кількости доставлених безріг на 20%, а телят навіть на 65%). ЦС продав мясні вироби у звітовому році у 8 мясарських крамницях. Виробництво переніс до власної фабрики.

В ділянці постачання на першому місці все ще стоять артикули особистої спотреби. ЦС доставив окр. союзам цих товарів на 7,95 міліонів золотих; коли зважати, що у 1937 році про-

дано споживчих товарів за суму 7,71 міліонів зол., то і тут є, хоч невеликий, то всетаки зріст оборотів (навіть у грошевій вартості).

Постачання сільсько-господарських потреб (разом з мануфактурою) було в 1938 році дещо слабше, чим у попередньому (4,84 міліонів зол. проти 5,13 міліонів).

Фактичне постачання сіл.-госп. потреб було ще менше, бо у звідомленнях ЦС шкіра на взуття, мануфактура і „артикули домашньої потреби" числяться не до споживчих артикулів, тільки до „сільсько-господарських потреб". Тому, що шкіри на взуття продано у 1938 році за 510.000 зол., мануфактури за 1,238.000 зол., артикулів домашньої потреби за 967.000 зол., то дійсна продаж сіл.-госп. потреб виносила на 2,71 міліонів зол. менше, цебто 2,13 міліонів зол. Це дуже мала квота, коли зважити, що у цілій ґрупі є такі важні артикули, як добірне насіння, штучні погної, с.-г. машини і т. д. Якби на р-к споживчих потреб відчислити ще й вугілля і опалове дерево, то ми дійшли б до ще нижчої цифри в ґрупі постачання с.-г. потреб (з того висновок, що цю ділянку треба специяльно підтягати в гору).

Зібравши з цілого звідомлення дані про обороти в окремих відділах праці ЦС*), дістанемо ось який образ:

Збут збіжжа (через біржу)	11,840.400	зол.**)
„ яєць	3,938.700	„
„ живини	1,126.700	„
„ прядива	29.000	„
„ мила**)	1,154.000	„
„ мясарні	768.000	„
„ навивальні ниток	36.100	„
постачання сіл.-госп. потреб	2,131.000	„
постачання споживчих потреб	10,680.000	„
Разом	31,773.000	зол.

(Торгів Роздільні для львівського повіту і двох складниць, що є відділами ЦС, не беремо до цього виказу, бо це операції іншої катеґорії).

Як бачимо, сума торгів ЦС як краєвої гуртівні досягла близько 32 міліонів золотих. Є це дещо менше, як у 1937 році (тоді було 35 міліонів), одначе з причини відомого спаду цін збіжжа було фактично кількостеве збільшення продажей.

В оборотах ЦС мають перевагу операції звязані з сільсько-господарською продукцією. На рахунок споживчих операцій, коли дочислити сюди ще мило і нитки, припадає кругло 12 міліонів золотих при загальній сумі 32 міл. зол., себто 37,5%.

Перед нашою сільською закупівчно-збутовою централею

*) Мале побажання до ЦС на будуче: щоби, коли це лиш можливе, в майбутніх звідомленнях було подаване сумаричне зіставлення всіх торгів з окремих ділянок; без того звичайному читачеві годі мати відразу перегляд цілої праці установи. Також бажано, щоби звідомлення окремих відділів були складані після однакової схеми.

**) Взято з рахунку оборотів. — Ред К. Р.

стоять дуже важні завдання: 1) закріпити те, що вже здобуто в ділянці організації збуту продуктів села і 2) розбудовувати власне виробництво річей, які ЦС вже масово постачає своїм членам.

Цьому другому завданню, здається, можна вже тепер присвятити більше уваги (мануфактура, шкіра і т. п.).

„НАРОДНА ТОРГОВЛЯ" У 1938 РОЦІ.

Перед нами вичерпуюче й дуже солідно опрацьоване звідомлення з праці Нар. Торговлі в останньому звітовому періоді. Вона обіймає: вступ з поглядом на розвиток економічних відносин у 1938 році, устрій НТ, стан НТ у звітовому періоді, аналізу рахункових замкнень, огляд підприємств НТ, огляд складів НТ, опис життя і вишколу персоналу, огляд орґанізаційної і пропаґандивної праці НТ у 1938 році, стан союзних кооператив, відношення НТ до рідного промислу (подрібний реєстр доставців НТ після двох ґруп: кооперативні і некооперативні доставці), відношення між НТ і українським купецтвом, врешті культурно-освітню працю НТ і огляд праці контрольних орґанів.

Так опрацьоване звідомлення дає всебічний образ праці установи та її союзної підбудови.

НТ як союз обєднувала у 1938 році 86 міських споживчих і 271 сільських закупочно-збутових кооператив. Як кооператива першого степеня НТ мала 5837 фізичних членів (приріст в ост. році 255 нових фіз. членів). Сума уділового капіталу 229.200 зол. Приєднанням фізичних членів займалися пропаґандивні комітети, що існували при окремих складах НТ.

Обороти в товарах виносили в загальному 5,046.300 зол.; з того припадало 196.534 зол. на опал, 38.940 на насіння, решта споживчі товари у вузькому розумінні. Окремо стоять торги двох монополевих гуртівень: соли у Мостиськах і спірту в Сокалі.

З огляду на невелике число міських споживчих кооператив, роля НТ як союзної гуртівні була розмірно невелика: із загальної суми продажі товарів припадає на закупи міських споживчих кооператив ледве 474.700 зол. Переважна частина оборотів установи — це роздрібна продаж у власному заряді (кругло 2,5 міліона зол. торгу) та гуртова продаж іншим кооперативам або й приватним купцям (цим останнім доставлено товару за 171.000 зол.).

Неґативну позицію в діяльності НТ (як взагалі нашої міської кооперації) становить все ще продаж товарів на кредит. У звязку з тим у білянсі стоїть квота 225.656 зол. в рубриці довжників окремих складів; як подає звідомлення, у цій сумі є 165.988 зол. лядових боргів (у 1937 році їх було 168.927 зол.). Боротьба з кредитом не легка.

Піднеслися в останньому році обороти відділів: насінного, опалового; задержали попередній рівень відділи: пивниці, пражарні кави і головний маґазин; обнизилися обороти паківні чаю (на 37%). На жаль немає у звідомленні порівнюючого зіставлення усіх торгів НТ за роками, а це булоби цікаве.

Цінне місце у звідомленні це інформації про персонал НТ („працівники — це душа установи"). Довідуємося подрібно не лиш про кількість персоналу, а й про його вік, шкільну й фахову освіту, рух персоналу, його дошколювання, його власну професійну орґанізацію, про збірний договір та про освітню працю „Самопомочі" службовиків. Варто, щоби інші наші установи вставляли у свої звідомлення подібні огляди праці своїх трудівників.

Як сказано вже вгорі, велику вартість має також поданий реєстр доставців НТ — українських фірм. З нього дізнаємося, що на кругло 5,3 міліонів зол. закуплено товару українські доставці дали НТ товару на суму 898.000 зол., значить близько 900.000, отже кругло 16,5%. Не є воно ще світло, все ж таки є це вже крок до самовистарчальности в розумінні національного господарства.

НОВЕ В СОВІТСЬКІЙ АҐРАРНІЙ ПОЛИТИЦІ

10. березня ц. р. Сталін проголосив у одній зі своїх нечастих промов, що „колгоспи остаточно закріплені і уміцнені, а соціялістична система господарювання є тепер одинокою формою нашого хліборобства". З гордістю додав, що під цю пору є в СССР 383.000 тракторів і 153.000 комбайнів.

Пройшов один місяць, а ось 28. травня ц. р. появився комунікат із засідання Центрального Комітету Всесоюзної Комуністичної Партії, на якому ухвалено новий розпорядок в справах колхозів. Розпорядок цей відкриває величезну пляму на розхваленому колгоспному сонці.

Його назва: „О средствах оборони суспільної землі перед роздряпуванням". Вона вже сама своєю стилізацією алярмує публичну опінію, що в совітській ідиллі є нова кріза.

Зміст розпорядку такий: Центр. Комітет партії стверджує, що у переважаючій частині держави сель-совіти (громадські ради) переступають норми приділу колгоспникам землі для приватного користування (пригадуємо закон з 1935 року!). Далі говориться, що селяни обрабляють на теренах власних господарств інтенсивну господарку, а на землях колєктивів — екстенсивну, що працю в колгоспі трактують як панщину (!), як відрібщину, що замісць відрабляти на колгоспі приписаних 200 днів, часто відрабляється всього 20, 30 днів. Часто колгоспники поселюються окремо, покидаючи терен спільних поміщень (фільварку). Поселюються здалека від колгоспу, творячи тим способом хутори, конкуренційні форми індивідуальної господарки. Буває, що на тих своїх хуторах селяни винаймають кватирі літникам і т. д.

У розпорядку далі наводяться факти з окремих областей „всесоюзної" держави, що ілюструють повищі закиди. Не будемо їх тут наводити. З фактів розпорядок робить ось які висновки:

„Хаос і нелад у господарці колхозів ще підсилюється діянням наживницьких і спекулянських елементів, дармоїдів і лінтяїв, що утруднюють їх життя. Вказані факти насильства над законом, розбудови приватних господарств ведуть до того, що приватна господарка колгоспника стає для нього підставою й засадничою діяльністю (!). Вона веде до дезорганізації колгоспів, занепаду трудової дисципліни".

Розпорядок наказує отже: завертати непокірних колгоспників назад у колгоспні фільварки, позменшувати приділи землі для приватного користування та пильнувати, щоби колгоспники точно відробляли панщину на колєктивних фільварках. Інакше, як кажеться в постанові „всесоюзного" Це-КА, прийде до цілковитого розбиття колгоспів. Акцію мають почати по жнивах цього року.

Можна собі уявити, які настрої будуть на совітському селі, коли акція „оздоровлювання" колгоспів почнеться. На боєздатність країни це напевно не матиме позитивного впливу.

Положення на совітському селі це ключ до розуміння постійної пасивностси СССР у зовнішній політиці.

ЦІННЕ ПРИЗНАННЯ.

В „Українських Вістях" п. М. Іванейко помістив серію статтей під збірним заголовком: „Терпимість політичної демократії". Провідним мотивом статтей є заміт, що політична демократія (себто демократія в приміненні до управи державою), колись сильна, нині є слабою формою правління, бо допускаючи толєранцію інших течій, тим дає поле для попису анархічних елєментів і т. д. Не цікавить нас в даному моменті справа політичної демократії; хай цим займаються політичні орґани. Але автор мимоходом заторкує також питання про демократію в господарському житті. Ось дотичне місце („Укр. Вісти" ч. 140):

„Після війни в Галичині все українське життя дійсно орґанізувалося демократичними методами. Залишилися тільки церковна ділянка для авторитаризму. І такий стан визнавала й визнає демократія цілком слушним і природним. Вона рішуче протиставиться кожній спробі порушити його. Вона поборює всіми доступними засобами кожен інший орґанізаційний принцип. Чи це має означати ту прославлену „демократичну терпимість"? Чи може навпаки це вперте зусилля уодностайнити, „зґляйшальтувати" все життя?"

(Тут автор заплутався у суперечностях, доходячи далі до висновку про нетолєрантність толєрантної й слабої демократії. Але не про те нам ходить. Читаймо далі):

„Недавно пережили ми ясний приклад того, які сильні „тоталістичні" ґляйхшальтуючі тенденції демократії. Демократична метода виявила свою корисність і плідність у господарській ділянці. Тій методі завдячуємо кооперативну орґанізацію. Але демократія зараз же спробувала узагальнити той досвід і зробити ту методу одинокою оправданою в українськім національнім господарстві. Із удачної демократичної кооперативної практики зродилася теорія „кооперативної республики", а її відношення до молодших і слабших форм торгівлі й промислу не завжди було зразком терпимости". (Підчеркнення наші — Ред. К. Р.).

Вважаючи тріумфом доброї кооперативної справи, коли вже навіть один з противників демократії на нашому ґрунті признає плідність кооперативізму, як демократичної методи на нашому ґрунті. Така з виду проста й ясна правда, що недержавна нація м у с и т ь обстоювати усі форми свобідного гуртування — довго не входила у мізки деяких наших людей, заслуханих в антидемокративні гасла, що лунають серед деяких державних народів. Признання з уст редактора У. В. є отже поступом проти того, що було доси.

Решта цитованих завваг — це лиш останки старих недорозумінь. Нарікання того роду, що мовляв кооперація „не дає" в нас розвиватися приватному промислові й торгівлі — ми чули давніше часто з уст речників нашого приватного світу. Це „не дає" не було нічим доказане, ані якимись фактами орґанізованого бойкоту якогось приватного підприємства, ані, скажім, якимись кредитовими утрудненнями з боку кооперативних установ то-що. Виходимо на таке, що кооперація винна вже тим, що вона існує... Від неї вимагали, щоби вона... творила приватницьку торгівлю! А тому, що вона того робити не хотіла — були жалі й нарікання. Все це було таке неприродне й натягане, що скоро випалило увесь свій порох, і — вже від довшого часу маємо на цьому фронті спокій. Приватницький світ рішив нарешті будуватися власними силами і коперація йому в тім не робила і не робить ніяких перепон. Твердження п. М. Іванейка про „нетолєранність" кооперації не підперте ніякими фактами.

Кооперація в цьому питанні придержується засад господарського лібералізму. Не бажає для себе ніякого монополю. Хоче у вільному змаганні з приватницьким світом доказати вищість своїх метод. Признає свому конкурентові рівні права змагуна. Чого ж можна від неї ще вимагати? Хіба ж не того, щоби вона своїм тілом кормила свойого партнера? Це вже не булаби ніяка толєранція, а радше якесь протиприроднє явище.

Твердження п. М. І. про мниму нетолєранність кооперації

Твердження п. М. І. про мниму нетолєрантність кооперації гомоном колишніх непорозумінь.

СТАН КООПЕРАЦІЇ В НІМЕЧЧИНІ

Кооперація в Німеччині закріплює свої позиції і перемагає труднощі, що спинювали її працю. Можна мати надію, що перед німецькою кооперацією стоять часи поправи, а не занепаду.

Стан кооператив на загал вже устабілізувався; зменшення станиць в кредитовій ділянці вже не йде таким швидким темпом, що донедавна. Ліквідація споживчих кооператив на терені Судетів мала політичний не господарський підклад; отже не є виключене, що хоч в іншій формі, спілчанство консументів на цьому терені найде якусь можливість відбудовуватися.

На 1. січня 1939 р. було в Німеччині дуже поважне число кооператив усіх родів:

сіль. господарських	25.421
райфайзенок	20.680
кредитових середн. стану	3.225
будівельних	3.339
споживчих	1.209

Невелике число „споживчих" кооператив не значить, що сила цього сектора кооп. руху мала б бути невелика, бо це є здебільшого великі многокрамничні установи, з добре розвиненим товаровим і виробничим рухом.

НАРОДНЄ ГОСПОДАРСТВО

Анкетно-моноґрафічні досліди сільського життя

(На прикладі Карпатської України.)

1. Програма досліду.

Минули часи, коли впливовіші політично-економічні напрямки вважали селян за вимираючу суспільну ґрупу, або за ґрупу, з котрою можна безкарно не числитися під політично-соціяльним оглядом. Особливо після світової війни і в звязку з аґрарними реформами, ба навіть аґрарними революціями, майже в цілій Европі поступила наперед селянська суспільна ґрупа. Її політичне та соціяльне значіння остільки зросло, що байдуже відношення до селянства стало немислимим. Натомісць скрізь запановує уважне відношення до селянства.

У звязку з тим посилилася й потреба глибшого вивчення соціяльно-господарського побуту селян. Судження приблизні, „на око", до яких охоче зверталися поза тим, що дає скромна теорія сільсько-господарської економії, далеко не задовольняють; їм не завжди можна довіряти, іноді вони просто небезпечні. Натомісць стали звертатися до більш точних та досконалих способів соціяльно-господарського вивчення чи дослідження села. Ми розріжняємо чотири таких способів: а) загально-статистичний, б) районово- статистичний, в) бюджетовий і, нарешті, г) анкетно-моноґрафічний.

Не стану ширше зупинятися на перших трьох способах. Лише нагадаю тут деякі найзагальніші їх риси, що мають відношення до характеристики останнього, анкетно-моноґрафічного способу.

Загально-статистичний репрезентує звичайно центральна установа на цілу державу. Помимо своїх вигід цей спосіб в державах розляглих і ріжнонаціональних, якими були напр. Росія і якою, хоч і в без порівнання меншій мірі, всеж була Чехо-Словацька Республика, має свої недостачі насамперед в тому, що номенклятура по якій збирається матеріял неминуче в тій чи меншій мірі розминеться з особливостями окремих районів. В наслідок того виходить або неповнота матеріялу, або — що далеко гірше — відображення дійсности в кривім дзеркалі. Ця невигода відчувалася в Росії і в Чехословаччині, коли напр., по номеклятурі виведеній з обставин московських чи чеських земель збіраються дані й на території Наддніпрянської України, як і Карпатської, що віддалена від Чехії на тисячу кільометрів, маючи такі свої особливости, як відмінне ґеоґрафічне положення, своє історично-господарське минуле, тощо. В дореволюційній Росії цей дефект загально-статистичних досліджень кориґувала широко розвинена сітка прекрасно поставленої ґуберніяльної й повітової земської

статистики, що здобула собі світову славу. В Чехо-Словацькій республиці таких районово-статистичних бюр не було; основна статистична робота біля вивчення селянських господарств лежала на центральній вседержавній статистичній установі, котра далеко не завжди могла успішно наладнати завдання всебічного й повного досліду села.

В дореволюційній Україні та Росії за існування загально-статистичних і районово-статистичних способів досліду всеж в деяких відносинах відчувалась їх недостаточність, навіть коли вживалося паралєльно ріжних способів. Земські статистики звернулися до двох помічних засобів: а) до вивчення загально-господарських умов районів (між інш. використовуючи й т. зв. „Поселенные планы" і крім того б) завели досліди селянських бюджетів. Засадничо подібною до згаданих бюджетних дослідів в Середній Европі і зокрема в Чехо-Словацькій республиці є бугальтерійна обсервація поодиноких, пляномірно дібраних, селянських господарств. В Ч. С. Р. її веде центральний інститут (на чолі з проф. Брдліком), що стоїть окремо від центральної статистичної організації; той інститут мав декуди філії, як напр. в Братіславі та Ужгороді. Як бюджетні досліди, так і бухгальтерійні дають високоцінний матеріял для вивчення внутрішньої структури сільських господарств, взаємовідношення основних факторів виробництва, тощо. Це матеріял головним чином для того, що сьогодня в розгалуженнях економічної науки дістало назву науки про організацію сільського господарства (в Росії), або — приватної економії сільського господарства (в Західній Европі).

Всі три способи не виключають один одного, а взаємно себе доповнюють. Але їх має в свою чергу, на правах так мовити рівноправних, доповнювати ще й спосіб анкетно-монографічних дослідів дослідом того, що, орієнтуючись на наукову термінологію б. Росії, можна би назвати сільським „побутом" або — по европейському — соціольогією села.

І цей спосіб не є чимсь незнаним. Ним інтересувались на скілько нам відомо, в Австрії ще проф. Філіповіч, на Україні — проф. Зібер, в Росії — ще живучий дослідник общини Кочаровскій; чуємо про подібні досліди в сучасній Польщі; нам відома програма соціольогічного досліду села в Ч. С. Р. Способу анкет нині широко уживають уряди і корпорації ріжних країн для окремих галузів господарства чи поодиноких його обєктів, при чім його дещо по ріжному розуміють.

Чи кожний, хто прийшов на думку анкетного способу досліду села, встиг щось небудь зробити і що саме — не беремося сказати. Коли би були знані програми і їх реалізації, булоби в високій мірі цікавим перевести порівняння. Програми досліду села виникали як вислід специяльних метод дослідника з одного боку, а особливостей досліджуваних районів з другого. Всеж, поза ріжницями, в програмах можуть та й мусять бути подібні по змісту

питання. А відповіді на них давалиб цікавий матеріял не лише для пізнання конкретного села і сільського життя якоїсь країни, але й для порівнюючого вивчення спочатку бодай самого слов'янського селянства, а потімби й селянства інших народностей Европи.

Моя програма анкетно-моноґрафічного досліду виникла по викладах на високих школах теорії сільсько-господарської економії та аґрарної політики — не кажучи вже про політичну економію й історію господарства та суспільно-господарських думок. Була наслідком відчуття недостаточности того знання села, яким наука в нинішні часи розпоряжає. Перший нарис програми склався в р. 1925. З того часу я особисто і мої б. учні, що стали інженерами чи докторами, випробували її на дослідах французьких, буковинських, чеських та карпато-українських (теж карпато-німецьких і волошських) сіл. Програма поволі доповнювалася і нині після 14-річного вжитку, вона, спеціялізована на вивчення сільського побуту еволюціонуючи, розрослася більш ніж втроє. Остання її редакція з 1937 р. складається вже з трьох частин, що можуть бути й самостійними. Перша частина пристосована до вивчення селянського побуту і має 162 точки; друга — до побуту сільських Жидів, містить в собі 79 точок і третя — дітей на селі, має 38 точок.

Програму попереджує методольогічна вимога: „В анкету записуються тільки ті відомости, які вдається добути на місці: з уст народу, із спостережень дослідувача, від місцевих вірогідних інтеліґентних людей і місцевих урядів та документів — нотарських, церковно-метрикальних, фамілійних, тощо. Ніколи при тім не фантазувати; ліпше не відповісти на якесь питання, ніж відповісти невірно. Рівнож уникати будь якої тенденційности". Керовник має доглядати за додержанням цієї вимоги; досягає того насамперед обережним підбором співробітників, а потім їх контролею; сумнівні відомости досвідчений керовник відразу заквестіонує (вже через їх різке розходження з даними інших дослідів) і знайде можливість перевірити та евентуально наблизити їх до дійсного стану річей.

Частина програми про селянський побут ділиться на сім розділів в такій черзі: 1. загальні умовини, 2. родинно-популяційні, 3. сільська громада, 4. господарство, 5. господарський побут, у вузчім змислі того слова, 6. господарська культура, і нарешті 7. санітарно-гіґієнічний стан селянського життя. Центром уваги цієї частини, що врешті з трьох є найістотнішою, поставлена соціяльно-господарська селянська людина, родина та громада і ті соціяльно-господарські відносини, серед яких їм доводиться проводити своє життя. Це мушу підкреслити з огляду на те, що село досліджують і під багатьма іншими кутами зору, як от етнографічним, діялектичним, гіґієнічним тощо. І наша анкета цікавиться деякими побічними питаннями, та лише постільки, поскільки того

вимагає більш досконале соціяльно-господарське пізнання села; і коли, напр., ми включаємо пару питань загально-фолькльорних, то не лише тому, щоби не пройти мимо деяких прим. пережитків давно минулого старословянського життя, але й задля того, що дотичні звички мали чи й досі мають також господарське значіння. Приміром в однім випадку (с. Лютий, окр. Вел. Березного) мимоходом сконстатовано при кращих дослідах звичай відвоження мерця з дому до цвинтаря, хоч і в літі, на санях, запряжених волами. З того часу, з огляду на видаток на наєм волів, в кого їх немає, ми поставили відповідне питання в нашу анкету. Само собою, що для непосвячених в суть справи, такі питання здаватимуться „непослідовністю" нашої програми...

Не збираємося нашу програму тут подавати текстуально; коли зможемо, опублікуємо разом, як програму, так і зроблені після неї дослідження. Перекажемо тут лише в основних рисах зміст кожного з сьоми розділів частини програми про побут селян, наводячи для ілюстрації деякі приклади того, що за поміччю питань даного розділу вдасться сконстатувати, а чого іншими трьома способами досліджень звичайно не досягається.

2. Загальні умови життя на селі.

Розділ І-й програми (має 10 пунктів) спрямований на вияснення загальних умов життя села, як от назва села, характер розселення поодиноких дворів, віддаль села від комунікаційних ліній, підсоння та ґрунт, кількість люду в селі і його національна приналежність, віра й розколи чи релігійні секти, і т. д. На питання при назві села — „як старе?" та „як заснувалося?" подекуди ми між інш. спіткали народні перекази про те, ким і як іноді були започатковані села. „Старі люди розповідають" — каже одна з відповідів — „що с. Широкий Луг засноване років 300 тому назад трьома опришками. В народній памяти заховалися й їх призвища... Як називалися ці перші засновники осади, так і тепер окремі частини села звуться по їх прізвищах"... Подібні перекази про кольонізаційну ролю опришківщини в Карпатах дають матеріял для історії кольонізації краю.

Далі, вияснюючи народність селян, ставимо контрольне питання: „Чи вірно зазначають всенародні статистичні переписи національний склад села, а коли ні, то чому?" Ніхто не сумнівався в обєктивности центр. статистичного уряду ЧСР. Однак, чому статистичні дані навіть мадярської статистики виказували у т. зв. Східній Словаччині більше „русинів", ніж по новішим даним чехословацької статистики. „Де ж ділися Русини?" Про те добре знав місцевий адміністратвний апарат, що керував переписами. Анкета вияснила, що деякі повітові начальники з нотарями іноді давали інструкції переписчикам, що „на Словаччині живуть тільки Словаки" і жадної „руської" людности бути не може. І треба було вповні розвиненої національної свідомости, до того ще

й не абиякої мужности, щоби, переносячи неприємности, записуватися „руським". Селянство з правила до переписів ставиться байдуже — „пиши, що хочеш!" Але наслідки хибних зазначень народности гостро його діткнули, та й не лише селян. По школах впроваджено викладову мову відповідно до переписових зазначень: словацька людність, то й словацька мова! Селяни дивуються, чому їм не дають „руснацьких вчителів"; освіченіші „руські" круги, нерозумівши значіння переписів, зорієнтувалися, аж коли побачили, що не можуть по своїх же селах навіть стати за вчителя, бо для того треба скінчити не русинську, а словацьку семинарію (евентуально ґімназію) і підняли галас проти словакізації; пряшівський епископ, що з своїм духовенством найбільше завинив у тій справі, писав отвертого листа Масарикові... По таких селах, що їх перепис записав Словаками, у 1934 р. навчання по школах українських дітей, навіть релігії, запроваджено по словацькому. Аж після цього, коли зачеплено й матеріяльні інтереси, заворушилося уніятське духовенство й стало скликати мітинґи протесту... А в межах „Підкарп. Руси" чеські переписчики, виконуючи інструкції начальства, не хотіли нікого записувати „Українцями"; тільки той міг себе записати приналежним до української народности, хто протест проти такого натиску підносив до загрози скандалу. Подібного роду штучки в національнім питанні не лише давали невірний розподіл людности по народностям й доводили до навчання українських дітей не в їх матерній мові, а в словацькій або російській, але й затримували розвій дітей та вели до рецидиви неграмотности.

Рівнож маємо привід цікавитися теж — здавалось би сторонньою — справою церковного розколу, відновленням православія, бо у звязку з тим стоять між іншим нові й зовсім непродуктивні господарські видатки парохіян. Поруч з існуючими греко-католицькими церквами й духовенством, з приходом чеської влади побудовано в тих же селах за кошт вірних православні церкви (іноді й дві, нам відомий приклад і трьох), покликано паралельний кадр (іноді два, а то таки й три) православного духовенства, подекуди такої низької кваліфікації, що ледви вміють підписати своє імя та прізвище, в додачу під оглядом національним виключно росіян (б. унтер-офіцери армії Денікіна, тощо); ця остання обставина діє в напрямі ще й зайвого національного баламутства.

3. Родинно-популяційні відносини.

Розділ II (15 пунктів) виясняє родинно-популяційні відносини — від народження, через одруження і до смерти. Багато з того висвітлює загальна статистика: народини, шлюбність, смертність, вікові ґрупи і т. д. Не мало, однак, зостається таких цікавих і важливих сторінок, які даються сконстатувати тільки анкетою. Одні з них є пережиттям давно минулих віків. Взяти хоч релігійне оформлення шлюбу. Досі в Карпато-українця мають бути обовяз-

ково два обряди: „весілля" й „вінчання". Вони рівноправні й один без другого не може відбутись: як би не була бідна шлюбна пара, а мусить витратитися на обидва обряди. При тім у обряді весілля історик словянського права виразно пізнає і колишню „куплю" та колишнє „уминаніє" молодої — традиції родового побуту ще дохристіянської доби. Традицією є признання весілля за своєманітне (церковне чи нотаріяльне) оформлення шлюбу, так що у виїмкових випадках, обумовлених уже новими соціяльними обставинами, обмежуються тільки на весіллі. До традицій відносяться й факти, що віддані жінки продовжують писатися дівочим прізвищем, по батькові, а не по чоловікові, підписуючись так і на всіх правних актах, напр. на векслях. Далі, в Карпатах можна досі зустрінути одночасно, а зрідка й у значних частин села великі родини, коли в одній хаті чи в однім дворі живе і провадить все господарство та консумцію кілька шлюбних пар кровного родства. Перед нами очевидний залишок старословянської великородинної форми співжиття, що відома під ріжними назвами: напр. на Україні — під назвою дворища (вимершого в XIX ст.), в Юго-Славії — задруги (досі існуючої, хоч і вимираючої).. Знов анкетні досліди констатують і пояснюють заховані подекуди звичаї появи поруч з офіційним прізвищем людини ще й іншого („відганки"), поруч з метрикальним іменем ще й другого („бабського") імени; ті то інші імена та прізвища, фактично уживані, цікаві в науковім відношенні, рішуче збивають з пантелику і приводять до розпачу зайшлого урядовця.

Демоґрафічна статистика вірно відмічає надзвичайно високу плідність у карпатських Українців і таку ж смертність у немовлят; але тільки анкета в силі вияснити причини того й іншого явища. Напр. пояснюючи причини підвищеної смертности немовлят на Верховині, хто при тім не знає місцевих обставин, може поминути значіння доби „передновку" (місяці перед новим врожаєм), з недоїданням, а то й голоднечею; а вже ані в голову йому не прийде те, що роблять, скажім, хоч подекуди й лише деякі матері, з дефектними новородженими. Що з ними в господарстві, де потрібні тільки здорові руки? Тому, коли народиться дитина з якоюсь видимою тілесною хибою, її мати взагалі не годує і така дитина за 2—4 дні вмирає. Подібна доля іноді спотикає й нешлюбних новороджених („копилят"), хочби й безвадно-здорових. Плодючість української людности в Карпатах є старим явищем (в першій чверти XIX в. знавець краю Чаплович писав, що Русини „множаться, як брамбори"). Однак, подекуди, хоч покищо зрідка, анкета констатує появу й нового факту — обмежень в дітонародженнях.

4. Сільська громада.

Розділ III. анкети — про сільську громаду — має 16 пунктів. В першім з них ми цікавимося ґенезою громади: чи не походять

її члени від одного, евентуально кількох родів. На це питання нераз дістаємо напр. таку відповідь: „В селі Нижнім Бистрім (окр. Хуст) було колись 2—3 роди. Нащадки їх ще й тепер носять однакові прізвища. В деяких кутах села поширені однакові прізвища, напр. в Росохівській Погарі 85% людности мають прізвища „Росоха"; у двох клясах в 1932—33 шкільному році з 108 дітей у 43 (що робить 40%) були прізвища Росоха, у 22 (20%) прізвища „Куриць".

Орґанізація сільської самоуправи нормована законом; однак давніш і взагалі в старовину самоуправа складалася сама собою за системою віча. Анкета викриває подекуди й останки віча (іноді під назвою „громада"), на яких присутні заступники господарств-дворів (звичайно мужчини, але й жінки-вдови, стоячі на чолі родини) полагоджують „неурядові", а громадські справи, нераз дуже довго дискутуючи, доки винесуть якесь рішення.

Далі вона цікавиться громадськими землями і капіталами, впливом громади на систему сільського господарства і плекання худоби, чинністю громади, як колєктиву, зокрема в области орґанізації праці, благодійної діяльности в користь своїх членів; розмежуванням сфер діяльности з іншими громадами в тім же селі (церковною, жидівською, урбаніяльною); як ставляться селяне до місцевих органів державної влади і т. д. В анкетний спосіб вдається виявити особливости землеволодіння, як урбарне та композесоратне, незнані в чеських історичних землях; теж не існуюча там вязана (рішенням громади) система сільського господарства (двохпілля й трьохпілля) по гірських карпато-українських околицях не тілько що зустрічається, але нераз є пануючою в цілих округах (напр. Свидницька окр. в Східній Словаччині). Це пережитки минулого, а от ознаки поступу: місцями цілою громадою виписують поліпшене зерно на засіви; дуже часто громадою держать расового бугая.

З орґанів державної влади найбільш потрібним селяне уважають суд, бо дуже люблять т. зв. „правотіння". Нема майже селянина, який би не був на суді. Правуються за серйозні, але ще частіш за дрібні речі. Є якась страсть судитись, що дорого обіходитися, іноді навіть руйнує селян-позовників.

5. Господарство.

Розділ IV про господарство є центральним у програмі; має 50 пунктів, в свою чергу кожний з них містить по декілька (іноді по десять) питань. Зібрати на них відповіді особа з вищою аґрономічною чи економічною підготовкою може без особливих труднощів; інші, як от особи з підготовкою вчителів народніх шкіл, дають раду тільки тоді, коли наперед добре інструктовані.

Приступаючи до опису селянського господарення, приглядаємось скільки село має поземельної площі і під якими саме

вжитками (городу, ораниці, луків...), як також стільки з того належить цілій сільській громаді, евентуально окремим громадам (церковній, урбаріяльній...) чи ґрупам селян, врешті, поодиноким родинам. Поділом на кількість дворів і кількість душ доходимо до пересічного забезпечення землею. Напр. в р. 1933 після наших досліджень в підгірській смузі на одну душу припадало:

	в селі Нижній Бистрій кат. гольда	в с. Широкий Луг кат. гольда
ораниці	0.12	0.25
луків	1.14	1.031
пасовиська	0.28	0.823
лісу	1.45	7.542

Ці дані відразу виказують, яка незначна роля припадає на сівбу зернових рослин і що при такому забезпеченні вжитками не рільництво має основне значіння, а щось інше. З тих же даних пізнаємо, чому селянин, всупереч законам, жадібно „іртує" (розчищає) ліс, добуваючи собі кождий клапоть землі придатної під ораницю. Рівнолежно з забезпеченням площами приглядаємося й забезпеченню худобою (рогатою і безрогою) та птацтвом. За цим приходить питання про головне заняття основних ґруп селянства.

Ріжна забезпеченість землею і худобою (певно, що в звязку з іншими даними) звичайно служить підставою до соціяльного розшарування сільських родин-дворів і ми питаємо, який двір у місцевого люду вважається заможним, середнім та бідним, ба навіть чи є ґрупа жебраків? З відповідей між інш. зясовується, що по багатьох селах більшість заможних і значне число середніх дворів повстали з заробітків членів родини, що їздили на працю до Америки. Але що то за заможність? Тут часом зустрічаємося з непривичним для економістів критерієм. В с. Широкий Луг заможним господарем-ґаздою — принято вважати того господаря, котрий забезпечений засівною землею так, що йому вистачає власного урожаю на цілий рік і звичайно таке господарство має й більше скотини та лук. Середніми звуть господарства, в котрих родині свого врожаю вистачає до березня місяця; бідними, котрі майже цілий рік мусять купувати хліб. Після такого поділу в Ш. Лузі анкета знаходить: заможніх коло 20 родин (4%), середніх коло 200 (41%), бідних коло 268 (55%) — ці останні абсолютно не можуть вижити без побічних заробітків. Наші анкети двічи зустрічалися з господарствами, що їх реґулярно досліджує інститут проф. Брдліка, і в обох випадках це були господарства з заможної ґрупи; здається, це є особливістю бухгальтерійно-бюджетних дослідів (як почасти було і в кол. Росії): середні, а тим більше бідні селянські господарства зостаються поза увагою інституту, а тим часом, як і приклад з Ш. Лугом показує, таких бідних господарств в Карпатській Україні було коло 90%. Анкетні до-

сліди викривають, що карпато-українське селянство гірської та підгірської смуги під оглядом соціяльним складає собою трудову масу, в якій багатих майже не зустрічається; серед нього є економічне розшарування, але немає тої соціяльної діференціяції, яка породжувала би межи самим селянством соціяльно-антагоністичні ґрупи. Селянство тих двох смуг зґруба беручи було знівельоване ще на час виходу з кріпацтва (1848 р.), і в дальшому часі та приблизна рівність продовжується, з тенденцією в напрямі загального збідніння, павперизації. Наші анкетні досліди натрапили (в окр. Свидника) навіть на професійне жебрацтво селян, в кількох випадках всього села.

Далі уділюємо увагу аґрокультурній техніці польового господарства, теж пастівництву, особливо колибно-полонинському і зокрема зимівникам. Для польового й скотарського господарства підгірської і гірської смуги Карпат істотним є пункт 53 анкети: „Який звір водиться в околишніх лісах? які від нього вигоди чи шкоди?" Дикі свині, медведі та олені хоронені законом, але убогі селянські картопляники та вівсяники, розкидані між лісами, мусять хоронити від тої дичини самі селяни, з вечера й до світання підтримуючи вогнища та перегукуючись цілими ночами. Господарства, розраховані на зиск (капіталістичні), ніколиб не підтримували культивації малих клаптів землі серед заліснених гір зза видатків на охорону від дикого звіря.

Приглядаючись до вислідів господарювання, шукаємо чи котрийсь з господарів не веде своїх рахунків; в тих цілях — пізнання білянсу — рекомендується обрахувати бюджет типового заможнього, середнього та бідного господарства; коли б то не вдалося зробити — а обрахувати бюджет гірської людности дійсно складна й тяжка річ —, то зробити приблизний обрахунок, скільки родин в селі не може вижити зі свого маєтку через цілий рік. Вислід підрахунку, особливо для верховинської смуги, застрашаючий.

Наявність аґрарного перенаселення примушує приглядатися анкетно до сусідніх нетрудових землеволодінь — поміщиків, жидів, акційних, церков і духовенства, яких власники не обробляють своїми руками; поцікавитися походженням тих володінь, взаємовідношенням з селянськими площами (черезсмуговістю), способом їх експлуатації, і, нарешті, чи що робила в конкретнім випадку земельна реформа й що саме? Приглянутися й до розпорошення селянського володіння і проблєми комасації в гірських умовах. Окремий інтерес уділюється поширеному в краю (у 363 селах) урбаріяльному та композесоратному володінню, як і розпреділенню в них „ключів". Недостача полевих земель у селян, зокрема голод наораницю, тягнуть за собою поширення селянського землекористування орендою і анкета збирає відомости про орендування ріжних вжитків і про способи розплати: готівкою, одробітком, частиною врожаю чи випасеної худоби, мішані, зясовуючи степень залежности орендаря, не стільки в одробітках

і частинах натуралій проглядають остачі чи пережитки колишнього кріпацтва і т. д.

Подібним пережитком, доси ще значно практикованим, є т. зв. „вставлювання" худоби чи ховання скоту, овець і місцями свиней „на спул". Це „вставлювання" пережиток XVIII ст., розквітший економічного лібералізму мадярської доби, чехословацьке законодавство віднесло до лихварства і ним займалися не лише наші анкетні дослідження, але й протоколярні акти поліції та судові інституції; в наслідок того воно стало конспіративним, селянин не признається перед дослідником, що він є жертвою афери „на спул".

Навіть ґрупа заможніх селян не вміщає всіх робочих рук в своїм власнім господарстві; середняки ж , а особливо бідніша ґрупа села, не можуть проіснувати без сторонніх заробітків. Тому анкета детально простежує місця робіт (в сільскому господарстві, на лісових розробках, на сплаві, у виноградниках, на сезоновій чи іншій еміґрації), платні готівкою і натураліями, за гарячого сезону і в глуху добу, положення наймитів у ріжних наймодавців, поденну, місячну, термінову працю, як і положення депутатників та кметів (підсусідків)...

В звязку з суспільно-господарським положенням сільської людности стоять форми її соціяльної боротьби за свої інтереси — також і їх обсервує анкета. Не зайвим тут зазначити, що за добу 14-літнього досліджування не довелося сконстатувати ані одного випадку, щоби виявлявся в масовій формі антаґонізм між одною ґрупою селянства, скажім біднішою, і другою, напр. заможнішою. Натомісць були масові виступи селян всіх трьох шарів разом проти парохів, окремо проти жидів, теж проти нотарських урядів; бували страйки за лісових робіт, спротиви аґентам податкової управи тощо.

Є проблємою великого господарського значіння — якою продукційною працею заповнити мертвий (зимовий) період в житті села і тому анкета допитується, які є хатні виробництва родини, чи ремесла, чи домашня система великого виробництва чи фабрики (пила, тощо) в селі або в його околицях, що дають підсобний зарібок. Я був у захопленні, коли в однім селі сконстатував, що в літі селяне багато сіють лену і конопель, а в зимі всі родини в ручний спосіб виплітають рукавички та панчохи, та... було то не в Карпат. Україні, а в с. Боровім (родовище Кареля Гавлічка-Боровського) на Чехах.

Селянство провадить в переважаючій мірі натуральне господарство; та певна кількість предметів все ж мусить бути куплена, теж треба готівки, щоб заплатить податки; для того має воно щось продавати, насамперед з худоби. Грошевість і риночність втискуються в життя селянина. Тим часом торговельний і грошевий оборот, можна сказати, монополізований в руках Жидів, яких в Карпатській Україні живе такий відсоток, як ніде на світі.

Анкетою проглядаємо в саму гущу торговельних відносин між жидівським „торговельником" і „русином", нераз натрапляючи на пережитки минулих часів. От в літі 1934 р. особисто провадячи анкетне дослідження в Вишн. Свиднику, я зустрів вибирання ярмарочного мита жидом Ріфом на свою користь; при тім він посилався на дивне на наш час „право", що виводилося від доби февдалізму.

В ділянці збуту продуктів свого господарства селянство майже вповні в руках жидів. Навіть селянин селянинові з того ж села не завжди може продати корову без посередництва жида. Район Тячівщини, напр., славиться садівництвом і зокрема яблуками, інші райони — виноградом, а ще інші — сливками. Все те майже ніколи не можна тут збути без жидопосередника. А як? Жид крамар, в якого селянин заборгується протягом року за дрібні закупки, на покритя боргу виговорює собі за безцінь його садовину ще за цвіту, по дозріванні на дереві вже перепродує, заробляючи 300—400%; та на збуті товару (кафон, сірничків, мила, хліба, паленки (горівки)...) з крамнички заробить жид ще до 100%. І горе тому, хто стане поперек жидівського ґешефту. То значить „відбивається хліб", а в таких випадках жиди в способах боротьби не перебирають: тут і підпали конкурента і фальшиві доноси, — що констатують наші анкети. Одним із способів виховати торговельного духа в Русина і підготовити його до складніших торговельних операцій була б передача трафік — цього нескладного товарообороту — у ведення Українців. Ческа адміністація краю і тут, як і де інде, не зрозуміла свойого завдання: трафіки повіддавали у ведення жидів і лише в дуже рідких випадках анкета зустріває їх в українських руках.

В звязку з торгівлею анкетно досліджується справу кредиту — неорганізованого й організованого, як і кредитотвих документів (особливо небезпечним для селянства є вексель „ін блянко"!). Тут приходить в увагу кредитова кооперація, але анкета займається також і іншими родами кооперації: натурально-нестатутарними і статутарними в ріжних галузях господарства. Кидається у вічі однак, так мовити, нельогічність: повстаючі самі собою натуральні скооперування, маючи корінь в глибокій давнині, не виводяться й до нашого часу, зокрема пристосувавшись і до набуття й виужиткування деякого сільсько-господарського реманенту. Тоді як статутарна кооперація в сучаснім змислі слова, або тягне напів мертве існування, як то є з кредитовою кооперацією, або, як споживча, тяжко повстає, а повставши, через недостачу справжньої інтеліґенції взагалі, а відсутність знаючої кооперацію зокрема, дуже часто крахує, зневірюючи людність.

6. Господарський побут.

Розділ V-ий анкети, пристосований до збирання даних про „господарський побут" села, має 20 пунктів. Розпочинається пунк-

том 92: „Чи є у селян почуття гордости з селянського звання? і чи помічається така любов до свого дому, села, околиці, що тягне повернутися туди й з великої віддалі"? В дальшому анкета цікавиться, „чи має селянство почуття раціонального розподілу і вижиткування часу?" Підраховує скільки є свят (з „півсвятами") в році, надибуючи й нововстановлені свята, як результат „культурної" місії новоприйшовшого темного православного попівства. Поруч зі святами анкета підраховує кількість пісних днів в році; пости, як і свята, додержуються абсолютно безкомпромісово, навіть дітям не дають їсти молока, і анкета приглядається, які наслідки для здоровля несе обрядове недоїдання. Позатим вона простежує, що звичайно їдять селяне і їх побутове недоїдання; теж, що пють, зокрема скільки пють „паленки" і ролю при тім корчмарства. Як сильно вкорінилося серед Русинів пянство, показують між інш. численні народні пісні; однак пянство за останніх приблизно 7—8 літ, можна сказати перестало; всі наші анкети це відрадне явище однодушно констатують; корчмарі переживають небувалу крізу.

Народній фолькльор є поважним джерелом пізнання життя і анкета звертає увагу на народні перекази, оповідання, анекдоти, приказки й повіря господарського характеру. Навіть на особливости мови звертається увагу, бо напр. пастирсько-скотарський побут знайшов певне відбиття навіть і в місцевім діялєкті. Скот „ганяють" і слово „гонить" звязується і з новішими представленнями. Напр., здається лист на почту; не буде то „післав листа", скажім до Ужгороду, а по тамошньому „загнав листа"...

7. Господарська культура.

Розділ VI анкети — про господарську культуру — має 22 пункти. Є очевидним, що загальний рівень освіти хлібороба означує собою можливости й його суто господарської культурности і тому цей розділ починається питанням: „Скільки людий не вміє ні читати ні писати? На який вік припадає найвища кількість неграмотних"? Далі анктета цікавиться, яка школа і які курси обслуговують селян і чи відповідає викладова мова їх рідній мові; рівнож, чи відбуваються екскурсії селян в країни високої гірсько-лугівницької культури. Цікавимося, загально-виховуючими і спеціяльно-господарськими спілками й організаціями, а зокрема читальнями та громадськими бібліотеками — чи вони відповідають книжній потребі на селах, чи тільки служать для підтримки певного роду протеґованих владою видавництв, не питаючись самих селян, яких би книг вони хотіли; теж відносно й шкільних бібліотек.

Тут же приглядаємося до господарської сторінки відносин межи духовенством і парохіянами, розкриваючи між інш. зовсім не доґматичну основу реліґійного розколу (його спричинили: школи, „коблини", „роковини" та мадяронство).

Обсервуючи остачі старої матеріяльної культури, зокрема старано збирається відповідь: „На які тридиційні міри виміряє селянство ораницю, луки, пасовисько? сіно, солому? віддаль і довжину? сипкі і водянкуваті речовини? вагу?" Вияснення цих одиниць виміру є важливе, як під історичним оглядом, так і сучасним. Не знаючий цих мір нінішній статистик і адміністратор безрадно застановиться, коли на запити дістане напр. таку відповідь: „Маю садиби на один прут, ораниці на півдругого коблика, чи на день орати, луків на три косарі, пасовиська на 5 шт. марги, сіна на два обороги розміщених у віддалі на півдня ходи, команиці один пласт, татарки на два віка, масла ицю...

Врешті, цікавлючись новими ідеольогічними течіями серед селянства, анкета ставить питання: „Чи чули селяни і чи розуміють, що таке аґраризм, соціялізм, комунізм"? Анкета зустрічає села, в яких комуністична партія має більшість і виясняє, що то за доморощені комуністи.

8. Санітарно-гіґієнічний стан.

Останній розділ (VII) анкети — з 29 пунктів — додано найпізніше. Він обсервує „санітарно-гіґієнічний стан селянського життя" і є вислідом переконання, що для працюючої людини її здоровля це для неї основний капітал. Мусимо приглянутися матеріялові будови і розташуванню хати, її покрівлі й підлозі, обсягові повітря, роду печей, світлу, вжитку води й мила, наявности інсектів і співжиттю людей з малими телятами, ягнятами та поросятами в одній хаті; також дворові і господарським будовам, в тім числі для скоту і т. д. Нам можуть сказати, що це область напр. санітарів; не тільки! Є тут що робити і економісту — і то, як в ділянці історично-побутовій, так і сучасно-господарській. Ледви чи де в Европі заховалися так наочно всі переходи від первісної колиби (куреня) до сучасного людського житла, як в гірської людности Карпат. Доси по Верховині ще остаточно не вивелися печі з виходом диму через діру в стелю; одні ці печі скільки приносили і, де ще заховалися, приносять захорувань, зокрема на грудні хвороби! До того ж часто трапляються сирі стіни й протіткаючі стріхи... Мало того, — віконця такі малі, що ледви може через них пройти голова людини, отже хижі з невистарчаючим світлом вдень і зі слабим освітленням (іноді каганцем) вночі. Нові хати вже будуються, як скрізь в наш час; та біда в тім, що не кождий має на те засоби; такі хати здебільшого належать „американтушам" (тоб то тим, хто заробив грошей в Америці). Ті ж, що постійно господарювали вдома, не все можуть спромогтися навіть на ремонт старої хижі. Подекуди тому перешкоджають приписи адміністрації, видавані в добрих інтенціях, але так, що осягають зовсім протилежні наслідки. Наведу пару прикладів. Щоб запобігати частим пожежам, видано розпорядження, аби старі соломяні

стріхи при ремонті заміняти етернітом; але етерніту нема за що купити і стріхи стоять прогнилі й протікаючі, їх латають і куском бляхи, і клаптем старої кожушини... Ось другий приклад. Самі селяни згоджуються, що від „курних" хат ліпше перейти на випуск диму комином, виведеним аж над хату. Комини б поволі й зявилися, але як тільки його зроблять, приходить окружний „комінник", запише, і від тої хвилі мусить навіть бідняк платити коло 40 корон річно. Господарі звичайно самі чистять свої комини від сажі, а сажотрус дістає свою річну платню майже тільки за догляд. Оплата 40 корон для людности, що не має заробітку, за висока. Соли нема за що купити, а тут за комин вимагають 40 корон. Тому бояться ставити комини й анкета констатує випадки, що навіть вже поставлені комини господарі знова порозкидали, вернувшись до старих, вільних від сажотрусів, курних печей.

Форма двора в західних округах розселення української людности (Східна Словаччина) така, що хата і хліви все ставляться під одним покриттям. Крім небезпеки в пожарнім відношенні це й дуже негіґієнічно, бо гній з під скоту звичайно викидають, а мочівка витікає просто перед двері та перед вікна житлової кімнати. Однак, де ця форма тридиційна, ніяк не дасться переконати, щоби господарські будови ставлено в певній віддалі від хати. Анкета занотувала напр. такий факт з осад під Дукельським присліпом. Під час світової війни ціла низка сіл і дворів була спалена. Мадярська влада розвинула акцію відбудови (руками полонених). Хотіли ставити для них хати окремо, а хліви тощо, так само окремо..., але ніхто з селян на те не згодився! Лягали на фундаменти і доти лежали, аж смерклося, — щоб не дати будувати. А вночі ті фундаменти, що були заложені на окремі господарські будинки, розкидали. Щоби настояти на своїм, слали делєгації аж до Будапешту. Вкінці уряд пішов їм на зустріч і звелів будуватти все під одним покриттям на старий спосіб...

9. Досвід з практичного стосування нашої програми.

На цім кінчаємо стисле реферування частини анкетної програми для досліду селянського життя (реферувати другу частину, — про жидів на селах і третю — про дітей не маємо місця). Підкреслюємо, що ми тут представили читачеві програму анкети з деякими ілюстраціями соціяльно-господарського побуту, а не опис самого побуту— для того потрібна була би праця зовсім іншого пляну та розміру. Ми уважали доцільнішим подати не сухий і скучний перелік пунктів самої програми, а її головніші риси в звязку з деякими результатами, які осягнено при збиранні по ній матеріялів на місцях, а котрих мимо їх важливого значіння, іншими способами досліду не дається охопити (це робить анкетно-моноґрафічний спосіб досліду села рівноправним з іншими,

що згадані на початку, трьома способами, своєрідно їх доповнюючи; зокрема ж він набирає особливого значіння в тих країнах, де не існують районові статистичні бюра).

В результаті анкетного дослідження дістаємо монографію села, що здебільшого характеризує й околишні села. Намічена сітка таких дослідів і одержані в наслідок того репрезентативні моноґрафії дають матеріял, що можна склясифікувати в три групи: а) останків минувшини, б) більш менш типових явищ сучасного і, нарешті, в) новотворів, що відчиняють собою сторінку майбутнього. То значить, що згаданий матеріял відноситься: а) до історії соціяльно-господарського побуту, б) до пізнання сучасного стану тих відносин і в) до намічення заходів для піднесення добробуту сільської людности.

Пляномірне переведення таких дослідів вимагає насамперед компетентного і люблячого справу керовника, від якого дуже багато залежить у всіх фазах дослідів, позатим і кількох підготовлених до того осіб. Наш досвід показав, що найвідповідніше підготовленими є особи з вищою економічною освітою, як також аґрономічною. Дослід на місцях, відповідаючий науковим вимогам, не може бути зроблений прихапцем за один-два дні. Дослідник має пожити в даній місцевости якийсь час, ліпше — довший: найкращі досліди моїх співпрацьовників є ті, які зроблені по цілорічному, а то й довшому перебуванні в данім селі. Дослід не легко виконати людині, що не знає місцевої мови, а між тим лише можливість розмовитися з селянами та оглядини господарств ґарантують успішність виконання анкети. Наша практика показує, що й не кожна особа з відповідною високою освітою і знанням мови надається до цього роду досліджень. До того треба відповідного нахилу, коли хочете — хисту. І ділом керовника є удачно підібрати своїх співпрацьовників; далеко не кождий, що зголосився б, може бути використаний, хочби й згоджувався перевести анкету безплатно. При тім наша практика показала, що місцеві уроженці менше надаються для досліду свого села, бо їм все у ньому здається звичайним, як скрізь; тоді як свіжо-прибувшій до краю людині і проживші́й певний час ліпше кидаються у вічі особливости місцевого життя, вона звичайно більше підмічає. Поза тим кожний дослід має перейти контролю й редакцію керовника, для того, щоби вберегтися хиб (прим. виїмків не представити за типові явища тощо) —, які в джерелах наукового пізнання можуть родити бамамутства. При наших дослідах низки сіл, розкиданих по ріжних сторонах, кожна, вдаряюча в око незвичайність явища ставиться під знак запитання, порівнюється з даними добутими з других місць і при потребі перевіряється на місці. Так виключаються помилки. Наша девіза: ліпше не мати жадного досліду, ніж дослід з хибами. Тому між інш. в наші анкетно-моноґрафічні досліди не беремо відомостей з існуючої літератури, якби така й була.

Остається сказати ще, що з анкетно-моноґрафічних дослідів досі зроблено. Як аґрар-економіст, зацікавившись історією і сучасним станом соціяльно-господарських відносин в Карпатській Україні і ознайомившись з літературою питання аж до сучасних статистичних даних включно, та побувавши на місцях (по раз перший у 1925 р.), я пересвідчився, як багацько ще зостається невияснених питань з життя українського люду і почав сам приглядатися до його побуту по певному пляну. Перші анкетні досліди зробив я восени 1925 р. в селах В. Лучки (під Мукачевом) і Воловець (на Верховині). Р. 1928 я задав абсольвентові Укр. Госп. Академії Дмитрові Михайлюкові дипльомну тему з анкетного досліду гуцульського села Білин (на Рахівщині); дослід цей він виконав сумлінно в літніх місяцях. В 1927—8 рр. студент університету підкарпатчик П. Добровлянський зробив анкету в міднім селі Рокосов (окр. Севлюш), що вийшла досить неповна. Літом р. 1930 я заходився над дослідом сточища ріки Ужа. Один мій тодішній учень, Северин Леонович, перевів анкети верховинських сіл Лютого й Чорноголова, на яку ціль я виклопотав для нього від Славянського Інституту в Празі 1.000 корон. А я сам дослідив два села середньогірського пасма — Турє Ремета і Турє Поляна (досліди того літа видруковано в „Пôдкарп. Руси" за р. 1932).

Тим часом дехто з моїх б. учнів Укр. Госп. Академії та Укр. В. Університету по укінченню тих шкіл позаймали в Карпатах посади сільських вчителів. Я використав цю обставину і закликав до дослідницької співпраці. Найсолідніший з них інж. економії Микола Кушніренко, був одним з перших, що взявся до роботи. По цілорічному (р. 1932) перебуванню вчителем в с. Горинчеві він успішно виконав анкетний дослід того села і написав моноґрафію (надрукована зі скороченнями в „Slovanský Přehled"). На р. 1933 його переміщено вчителювати до с. Нижнього Бистрого і знов по цілому році обсервації цього села він перевів анкету і виготовив ґрунтовну його моноґрафію на 99 стор. машинкового друку. Року 1934 я виклопотав, щоб його призначили вчителювати в с. Ізі, відомому осередку православія з москофільством та кошикарського промислу; р. 1935 — в селі Копашново, виготовивши моноґрафії про обидва села. Таким чином завдяки кількалітнім працям інж. Кушніренка сточище нижнього току р. Ріка (окр. Хуст) ґрунтовно досліджене і описане.

Другим з черги таким співробітником є інж. коопер. Павло Донченко. По чотирьохлітньому вчителюванню в с. Широкий Луг (басейн р. Тересви) р. 1933 він перевів сумлінне анкетне досліджения того села у всіх трьох частинах — селян, жидів і дітей, та написав моноґрафію на 85 ст. машинкового друку (уривок з неї появився друком у „Наш. Культурі"). Переложений вчителем до с. Богдани (Рахів. окр.) він досліджує й це гуцульське село, закінчивши моноґрафію 1935 р.

Третім є інж.-аґроном Гаврило Гордієнко, якому судилося вчителювати на бережсько-мармарошській Верховині й стати її дослідником. Провчителювавши 17 місяців у верховинському с. Вишнє Студене (окр. Волове), він зробив анкету й написав р. 1933 моноґрафію села на 52 ст.; одночасно зробив (скорочено) дослідження й сусіднього с. Скотарського. Переведений вчителювати в с. Новоселицю коло Майдану він обсервує його і в трьох частинах виготовляє 1936 р. моноґрафічний опис (його дослідження дитячого побуту з дотичною частиною моєї програми надруковано у „Рідній Школі").

Інж.-коопер. Антін Кущинський, провчителювавши 1935—7 р. в Заріччі (на Боржаві, окр. Севлюш), дослідив і виготовив добрий анкетно-моноґрафічний опис того села. Інж. економії Григорій Гришко, проживши кілька літ, як сільський господар в с. Вонігово (на р. Тереблі, окр. Тячово), дав анкетно-моноґраф. опис села зі спробами селянських бюджетів.

Що-року, проводячи 3 місяці літніх ферій на дослідах я перевів в р.р. 1932—33 анкети волошських осад Солотвини і Середньої Апші, та німецької кольонії Усть-Чорне, виготовивши моноґрафії. З огляду на те, що українська людність (лемки) живе й в північно-східній гірській частині т. зв. Східної Словаччини, літо р. 1934 я перебув в цій частині, зробив сам анкету одного „русинського" села (Нижнього Свидника), а для порівняння й одного села т. зв. „словяків" (Петейовці, окр. Стропків). Намітивши цікаві для досвіду осади, я запросив до переведення анкет місцевих управителів народніх шкіл з учительською освітою, особисто давши їм інструкції. З них досить успішно закінчили дослідження в р. 1935 Степан Микулин (лемківське село Медвеже під Дукельським присліпом), а Василь Свистун описав село Уліч (під. В. Березним).

Я сам опріч згаданих вище сіл, особисто перевів в р. 1938, досліди ще у с. с. Пудполовці (верхівя Латориці) та Березнику (на р. Боржаві). Крім того, яко керовник дослідницької експедиції, я давав співробітникам свою програму досліду, інструктував їх, і, по одержанню моноґрафій, ставив під провірку окремі висліди дослідів. Загалом по рік 1939 переведено досліди у 23 осадах і виготовлено моноґрафій на 40 аркушів друку, що в рукописах чекають на видавця. Розпочато досліди ще деяких сіл (тепер небезпечно назвать, яких!); з огляду на катастрофу Карпатської України мабуть вже їх не вдасться закінчити: не радо чула про них чеська поліція, а що ж сподіватись від мадярської? Окремо згадаємо ще виділені з р. 1934 дослідження жидівського побуту на селах; їх зроблено, зустрічаючись з виключними трудноцами, по трьом селам, та дитячого — по пятьом, — так само їх число вже очевидячки не зросте.

Всі ми, керовник і співпрацівники, проводили анкетно-моноґрафічні досліди без жадної винагороди, а тільки з ідеалістичних мотивів: пізнати край і по змозі допомогти піднесенню добробуту

історично занедбаного і порінюючи відсталого люду. Ми часто, особливо на початку, зустрічалися з нерозумінням нашої чинности і то навіть в центрі, в Празі (маю на думці дотичні чинники Слов. Інст. і „Sboru pro výzkum Slovenska a Podkarpatské Rusi", яких членом я є. Ми одначе вперто працювали, здебільшого не маючи матеріяльної підтримки, бодай хоч на покриття частини видатків, що їх робив керовник і співробітники, — та навіть можна сказати й моральної (не завжди можна було дістати звичайну посвідку, що леґалізувала би перед поліцією). Добре ставилися до нашого дослідництва шеф шкільного реферату в Ужгороді в р. 1932—3 радник Славік, який на мої представлення названих вчителів-дослідників, як договірних, не звільняв при щорічник редукціях; потім те ж робив і його наступник у р. 1934 радник Кліма, — що уможливлювали моїм безкористним співпрацьовникам продовжувати досліди. В останні два роки, 1937 і 1938, мені вдалося одержувати допомоги на свої студійні подорожі в Карп. Україну від Словянського Інституту (по 1000 к. ч.) і від канцелярії Президента Республіки (по 1000 к. ч.), а краєвий ґубернатор Грабар охоче давав посвідки мені і моїм співробітникам, у яких велено було установам і службовим особам сприяти нашій праці. На місцях успіх роботи, іноді по непорозумінню, паралізувала поліція: в р. 1934 два компетентні дослідники мусіли спинити анкету на „пораду" місцевих стражмістрів. Кождий наш співробітник, це було передумовою співпраці, засадничо не займався політикою, однак його розпити ріжних людей на ріжні теми породжували підозріння у адміністрації, поліції і нотарів — чи не кореспондент? Не люблять кореспондентів! Але ніхто з нас тим не займався. У селян — чи не збіраються відомости для податкового уряду? Коли такі підозріння вдавалося розвіяти, наставала корисна співпраця й з місцевою адміністрацією. Зокрема цінними в деяких відносинах бували інформації нотарів та сільських стражмістрів; їм, прийшовшим здебільшого з Чех, де сільсько-господарська культура і сільський побут стоять на іншім та вищім ступні, вдавалося іноді підмічати такі сторони життя, на які не кождий зверне увагу.

На кінець не перебільшу, коли скажу, що результати анкетно-моноґрафічних досліджень дають величезної цінности матеріял для науки і практики нашого часу; в міру ж відходу від нашої доби в майбутність їх наукове значіння де далі все більше зростатиме, подібно до смаку і цінности добрих старих підкарпатських вин.

Олександер Мицюк

Вугільні багацтва українських земель в часи індустріялізації СССР

На українських землях під окупацією Московщини родовища антрацитового, камяного й бурого вугілля ґеоґрафічно розміщені так: у Донбасі (антрацитові й камяновугільні), на Київщині й Херсонщині (буровугільні), в Криму—Бешуйське (буровугільне) та на Кубані—Хумаринське (камяновугільне). За царизму розробляли головно Донбас, що в 1913 р. уже постачав 87,2% продукції мінерального палива к. Росії. Решта родовищ мала виключно місцеве значіння. Всі вони були відсунені від Донбасу і їх, при раціональному веденні народнього господарства, можна було використовувати. Однак до революції, крім Донбасу, спорадично розробляли лише буровугільні родовища Київщини (коли не ставало вугля з Донбасу, прим. залізниці не могли підвезти). Слід додати, що саме родовища правобережжя Наддніпрянщини мали найсприятливіші умови для їх експлуатації, бо вони лежать в районі скупчення цукроварень, та найдалі від вугілля Донбасу. Хумаринське родовище для свойого розроблення вимагало будови підїздної залізниці, а на таку інвестицію, при льокальному значінню цього вугілля, царський уряд не пішов. До того ж треба додати, що на Кубані до революції, де тільки було можливо, палили мазутом (рештками після віддестилювання ясних частин з нафти-ропи).

Після збройного опанування й українських земель уряд Совітів у перші роки широко реклямував „самовизначення народів, аж до відділення". У цей дуже короткий період пропаґовано й добування місцевих природніх паливних сирівців, в тім числі бурого вугілля на Правобережжі і Бешуйського та Хумаринського родовищ. Перевели таку-сяку ґеольоґічну розвідку й почали були розробку без особливої підготовки, яка конче потрібна, як будови підїздних шляхів тощо. Та весна для поневолених народів швидко щезла, не зацвивши. Нові володарі Московщини, як тільки трохи почули себе міцнішими, круто звернули на старий, протоптаний шлях відбудування централістичної „єдиної неділимої" російської держави.

Ставлячи в основу економічної політики індустріялізацію держави, керівники уряду „Совітів" уже в серпні р. 1927 на XV зїзді ВКП(б) ухвалили створити найпотужніші промислові центри на певних для Московщини територіях: на Уралі, в самій Москві, Кузбасі. Про потребу розвитку промислового центру на Уралі писав ще в р. 1908, після перепису людности Росії в 1897 р., учений Д. І. Мендєлєєв[1]). Коли ж Україна оголосила незалежність, в московській економічній літературі висунуто багато проєктів про необхідність створення промислової бази для Московщини на Уралі. Особливо ж докладно обговорює це питання проф. В.

[1]) Д. Менделеев, К познанию России, 1912, ст. 140, 142.

І. Греневецький[2]). Всі ці пропозиції авторів ще з капіталістичних часів почали горячково реалізувати нові володарі Московщини, починаючи з уже згаданої ухвали теоретично інтернаціональної партії.

Мотиви для розбудови Уралу Москвини-комуністи висунули такі: стратеґічна беззахистність Донбасу, як промислового центру, перебільшені природні засоби Уралу, потреба наблизити сировину до виробництва і необхідність піднести економічно відсталі національні райони.

Віддаль Донбасу від західних кордонів (коло 800 км.) та морських (біля 300 км.) не менша, як довільного европейського промислового центру від сусідніх держав. Через це „стратеґічну беззахистність Донбасу", як мотив, брати поважно не можна. Сировиною Урал значно бідніший від Донбасу, а до металюрґійного вугілля (Кузбаз) від нього 2.000 км. (такої великої суходолом віддалі до основної сировини не має жадний промисловий центр у світі). Докладніше про це говорю в праці „Донбас і урало-кузнецький басейн за часів першої і другої пятилітки"[3]). „Національні райони" ужиті в цих мотивах цілком безпідставно, бо Урал ще з часів Петра І заселений московськими людьми (від ґрафів та купців до кріпаків). На ново ж побудовано металярні й інші фабрики; сюди тепер довезено техніків та робітників з Московщини й Донбасу (часто й силоміць). Отже всі мотиви про необхідність велитенської розбудови Уралу не витримують найменшої критики.

Дійсні мотиви для цієї фантастичної розбудови можна знайти лише в попередників сьогоднішніх реалізаторів цієї ідеї, — у проф. В. І. Греневецького й інших. Вони плянували при умові, що Україна не буде під окупацією Московщини. І влада Совітів не почуває себе певною на українських землях з їх Донбасом; вона має на увазі, що сучасний стан посідання не є довготривалий. Тому так гарячково й за всіляку ціну вона підготовляє промислові бази для Московщини. Під прикриттям комуністично-інтернаціональної партії тут працюють гарячі патріоти Московщини, котрі й зміцнюють підвалини для своєї національної держави. Лише при такому поясненні стають зрозумілими способи, які впроваджують в загально економічне та промислове життя українських земель сучасні їх володарі, зокрема у вугільну промисловість. Останню на українських землях підтримують й розбудовують лише постільки, поскільки це необхідно для індустріялізації Московщини.

Основою пятилітніх плянів у вугільній промисловости було якнайповніше використання місцевих засобів палива. Вже на поча-

---

[2]) Проф. В. И. Греневецкий, Послевоенные перспективы русской промышленности, 1919, Харьков.

[3]) Сучасні проблеми економіки України, 1926, т. II, Варшава. Праці Українського Наукового Інституту.

ток першої пятилітки добування місцевого пелива зросло з 2,8 млн. т. в р. 1913 до 5,4 млн. т. за 1928 рік, або майже вдвічі. В ті ж роки Донбас збільшив продукцію з 25,38 млн. т. на 27,33 млн. т., себто в 1,1 рази. За період же пятиліток здобування місцевого вугілля далі зростало. Так, добуття московських вуглів зросло у р. 1937 проти 1913 р. в 25,8 рази, уральських за той же період у 6,6 рази, східно-сибірських у 13 разів, далеко-східніх у 13,7 рази. Розвинуто також добування місцевого вугілля в Караґанді, Печорі (Північ) і Тkварчелах (Грузія)[4]). У той же час добування бурого вугілля в УССР зросло з 81 тисяч тонн у р. 1932 на 200 тис. т. за р. 1934, в Хумаринському родовищі добуто за р. 1934 лише 13 тис. т., а в Бешуйському в р. 1933 лише 2.000 тонн[5]).

Як бачимо добування місцевого палива на українських землях ледве помітне. Між тим саме це паливо служило б для розвитку місцевої промисловости, бо його не можна вивозити на більшу віддаль. Мале ж його добування гальмує розвиток нових галузей промисловости й узалежнює існуючі від довозу вугілля з Донбасу. Донбас же обовязаний у першу чергу задовольнити потреби Московщини при сталому зростанні її індустріялізації та потребі власної чорно-металюрґійної, хемічної й іншої промисловости. Занедбання української цукрової промисловости (колишньої гордости України) також є в певній залежности від голоду палива (місцевого добувають замало, а з Донбасу своєчасно підвезти не завжди бувають в стані залізниці). Інтенсивна розбудова Хумаринського родовища уможливила б значну ощадність на мазуті, який спалює тепер цементова промисловість, також млинарська і переважаюча кількість північнокавказьких залізниць.

Пересування ґеоґрафічного розміщення вугільної промисловости у звязку з індустріялізацією СССР показують наступні дані, що їх наводить „Планавое Хозяйство" 1939 ч. 2, стор. 53.

Роки:	1913		1927/1928		1932		1937		1937 у % до 1932 р.
Райони:	Добуток	% до СССР	Добуток	% до СССР	Добуток	% до СССР	Добуток	% до СССР	
Донбас	25.288	87,2	27.330	77,6	44.900	69,8	76 650	60,3	170,7
Кузбас	880	3,0	2.495	7,1	7.320	11,4	18.310	14,4	250,0
Козакстан	—		—	—	840	1,3	4.190	3,3	500,0
Московський басейн	300	1,0	1.185	3,2	2.850	4,4	7.740	6,1	271,9
Урал	1.217	4,2	1.195	5,7	3.110	4,9	8.080	6,4	260,7
Східний Сибір	389	1,3	884	2,5	2.200	3,4	5.080	4,0	230,9
Далекий Схід	345	0,4	1.054	3,0	2.020	3,1	4.740	3,7	234,6
Середня Азія	118	0,4	247	0,7	740	1,2	910	0,7	125,6
Закавказзя	—	—	84	0,2	210	0,3	400	0,3	800,0
Інші родовища	—	—	—	—	100	0,2	970	0,8	в 9,7 рази
Цілий СССР	29.040	—	35.220	—	64.300	—	127.100	—	197,6

[4]) Плановое Хозяйство, 1939, ч. 2, ст. 53.

[5]) Социалистическое строительство СССР. Статистический ежегодник, 1936, ст. 100, 101.

За цими даними, починаючи з р. 1927 (початок плянувань) розвиток добування вугілля пересувається з Донбасу й взагалі українських земель (що навіть не зазначено окремою рубрикою) до інших районів. За другу пятилітку (1932—1937 рр.) інтенсивністю продукції Донбас перевищують всі райони, крім Середньої Азії. Але всі ці райони у порівнянні з Донбасом по продукції є карлики. Всі вони в р. 1913 ще були в пеленках, а частина й ненароджена. Добуток Донбасу перевищував їх тоді від 228 до 21 разу. В р. 1937 це відношення змінено на 192 до 4,2 рази. Отже Донбас надалі лишився пнем у постачанні мінерального палива на розвиток індустріялізації цілого СССР. Його хижацьки вичерпують безмірно форсованим темпом. У порівнянні до 1928 р. в Донбасі добування на р. 1937 зросло в 2,8 рази, себто добуток складав до 1928 р. 280%! Продукція ж подібних до Донбасу великих вугільних басейнів ЗДПА у р. 1937 по відношенню до 1929 р. становила 80,4%, в Анґлії 93,5, Франції 82,3, Німеччині 105,7, Польщі 78%. Це порівняння вказує, з яким надзвичайним перенапруженням працює Донбас. Не треба ще забувати, що Донбас постачає своє чорне золото Московщині, як „репарації", без будьякого противеквіваленту з боку метрополії. Цікаво, що продукція місцевих видів палива по цілому СССР зросла з 14,5% у р. 1932 на 18,2% в 1937 р.[7]). А на українських землях цю ділянку, так важливу для власного розвитку господарства цих земел, тримають у непорушному стані.

Добування місцевих палив у СССР за другу пятилітку поступило проти плянувань все ж лише на 66,3%[8]), а через це ще й у р. 1937 для місцевих енерґетичних потреб вугілля підвезено здалека на Урал (4 млн. т.), в Середню Азію (0,5 млн. т.) і в Закавказзя з Донбасу. Віддаль довозу вугілля в СССР з року-на-рік не меншає, як можна було б сподіватися, а навпаки зростає. Про це свідчать такі дані про динаміку пересічної далекости пробігу вугілля по залізничій мережі СССР (в км.)[9]):

Роки: / Райони:	1938 Млн. т.	1938 % %	1939 Млн. т.	1939 % %	%% зросту р. 1939 до 1938
Донбас	78,4	59,5	84,0	56,7	107,1
Кузбас	16,8	12,7	19,3	13,0	114,9
Урал	8,06	6,1	9,5	6,4	117,7
Московський басейн	7,4	5,7	8,6	5,8	116,0
Караґанда (Серед. Азія)	4,14	3,3	4,7	3,1	111,1
Далекий Схід	3,02	2,3	3,9	2,6	129,1
Східний Сибір	1,63	1,2	2,1	1,4	128,8
Місцева промисловість	1,05	0,8	1,7	1,1	161,8
Промислова кооперація	2,0	1,5	2,7	1,8	133,6
Цілий СССР	131,5	—	148,13	—	112,6

У р. 1938 в СССР розпочато використовувати нові, місцевого характеру, вугільні родовища, як: Скольне, Сільелецьке, Альшев-

[7]), [8]), [9]) Там таки, ст. 54.

ське, Палики, Арагор-Холдонське, Гусиноозерське й інш. Всі вони лежать в Московщині, на Уралі, в Сибіру, на Далекому Сході, тільки не на українських землях.

З пляну на 1938-39 рік бачимо, що й надалі лишають ту тенденцію: ще далі збільшують продукцію і з Донбасу. Без цього очевидно індустріялізації СССР переводити з належними успіхами не можна.

Треба тут зазначити, що розвиток вугледобування в СССР все ж значно відстає від поступу в інших галузях промисловости. Так наприклад, гуртова продукція за другу пятилітку промисловости СССР зросла на 120%, виріб електроенерґії на 206%, витопленя чавуну на 135%, сталі на 199%, продукція хемічної промисловости на 302,4%, а добування вугля зросло лише на 98,9%. При зростанні продукції за рік 1938 проти 1938 на 12%, добування вугля змогли піднести лише на 4%[11]). Така велика диспропорція між продукцією палива й інших галузей виробництва може лише свідчити, що ще довгий час родовища Донбасу виснажуватиме Московщина гіпершвидким темпом, якщо не прийде край її пануванню. Говорити при таких обставинах про якусь раціональну господарку в Донбасі не доводиться.

При такій гострій потребі на вугілля зрозуміло, що треба було якнайшвидше механізувати процеси добування. Однак у р. 1934 в Донбасі механізованим способом добувано 77,2% всього вугілля, в Кузбасі 60,0%, в Підмосковському басейні 58,2%, а на Уралі 66,4%[12]). За другу пятилітку на р. 1937 пляновано перевести механізацію зарубування в Донбасі до 96% та якнайбільшу механізацію інших процесів. Фактично по цілому СССР в р. 1937 механічно добуте вугілля складало 89,7% всього добутка, тоді, як в ЗДПА в р. 1935 — 84,2%, в Анґлії — 60,0% й тоді ж в Німеччині — 86,9%[13]).

Отже механізацією добування вугілля Донбас перевищує передові американські й европейські вугільні басейни.

Не зважаючи одначе на такі досягнення в механізації добування вугілля в СССР, у ньому ще часто вживають хижацьких способів ведення гірничих робіт. При круто спадаючих верствах користуються, наприклад, так зв. системою камерово-стовпового обсипання, або з короткими стовпами з вугілля, чи вживають вибухових способів, що спричиняють підземні пожежі й великі страти вугілля. При всіх цих способах, які є наслідком ще примітивного керівництва та сталого гарячкового ганяння за кількістю, значну частину вугілля втрачають марно в самій шахті. Таких „способів" часто вживають ще досі, через що вищі керівничі орґани СССР, як ЦК ВКП(б) й СНК союзу ССР 21. Х. 1938 були

---

[11]) Там таки, ст. 54, 56.

[12]) Социалистическое строительство СССР. Статистический ежегодник, 1939, ст. 106, 107.

[13]) Плановое Хозяйство, 1939, ч. 2, ст. 57.

змушені видати спеціяльні розпорядження, якими заборонено вживати найбільш хижацьких способів праці в шахтах[14]).

Сталим дефектом при добуванні вугілля в СССР є малі лінії забоїв або повна їх відсутність; особливо ж ця вада хронічно констатується в Донбасі. Про це Е. Соколова говорить таке[15]): „Якщо по Главвугіллю в цілому, хоч і не значно, лінія забою збільшена, то по окремих басейнах вона в р. 1938 скоротилась. Особливий неспокій викликає положення з резервовою лінією забоїв. Питома вага резервової лінії в загальній лінії забоїв по Главвугіллю на 1. І. 1939 р. рівнялася 15,3%, а на 1. Х. 1938 р. 9%, а 9 місяців 1938 р. резервова лінія забоїв знизилася, головним чином за рахунок Донбасу. У 1939 р. необхідно досягти в цій справі корінного перелому. Треба твердо памятати, що без побільшення ліній забою не можна підносити добутку вугілля".

Отже бачимо, що саме в Донбасі не встигають підготовляти лінію забоїв і працюють без резерви. Це ж означає, що з родовища вибирають вугілля як будь, не зважаючи, скільки його при цьому марнотравлять.

Донбас був також першим обєктом, на якому влада Совітів випробовувала штучно піднести індивідуальну продукцію праці робітників. У його шахту спустили відомого Стаханова, від котрого пішов цей „рух" — по суті акордової праці. Це давно випробована метода в капіталістичних обставинах; в СССР її реклямують, як нове відкриття „соціялізму". Стаханівщина є безоглядна щодо якісного способу добування. Стаханівець прагне досягти кількосного рекорду, а що при цьому робиться зі струментами, машинами й самим забоєм, його не цікавить. Що після такої праці важко, коли не неможливо, продовжувати її нормально, стаханівець на те не зважає. Тих шкідливих для родовищ експериментів в Донбасі, на жаль, не припиняють. У сучасний момент совітська преса вихвалює в Донбасі: наваловідбивника М. Скрабика, начальника шахти ч. 6 треста Кирвугілля Гвоздирьокова та начальника дільниці шахти ім. Сталіна-Пашацького. Два останні вславилися працею після припису, у якому добре узгіднені щодо часу всі основні елєменти праці (зарубування, свердлення, відбивання й інш.). Таке, або й ліпше, узгіднення в праці має кожна американська, анґлійська чи німецька шахта. Керівникові її не може прийти до голови, як можна, без цього працювати. Словом, за цілком звичайний нормальний в капіталістичних країнах спосіб праці в „соціялістичному" СССР, а зокрема в Донбасі, працівника роблять якимсь героєм, пишуть про нього статті, містять його фотоґрафії і т. д. Це лише свідчить, що, не зважаючи на високу механізацію й швидко піднесену продукцію, якісно праця шахт Донбасу перебуває ще на значно нижчому щаблі, ніж є вона в країнах з капіталістичними системами.

[14]), [15]) Там таки, ст. 59.

Протягом двох пятиліток влада Совітів реконструувала й будувала нові шахти по вугільних районах. В наслідок цього уже в р .1933 добування з реконструованих та нових шахт становило 56,5% проти 2,5% у р. 1927—28. За першу пятилітку було введено до експлуатації ще 145 шахт з загальною потужністю 74,6 млн. тон. Однак плян по закладанню нових шахт за другу пятилітку виконано лише на 52,5%, а передано в експлуатацію ще менше — 48%. Друга пятилітка починала з будови нових шахт (на 1. І. 1933 р.) на потужність 143,2 млн. т., а третя (на 1. І. 1938 р.) закладала їх уже лиш на 54,4 млн. тон[16]).

У цій будові поважне місце займає Донбас, вугіллям якого найскорше можна було заспокоювати голод на мінеральне паливо. Треба одначе зазначити, що розбудову Донбасу вели в напрямку якнайшвидшого ефекту. Через це найбільшу увагу тут звернено на найповніше використання старих шахт. Для цього насамперед в Донбасі реконструували старі шахти, а лише потім приступали до будови нових. При будуванні нових шахт в роки першої і другої пятиліток в керівництві СССР панувала ідея творення шахт-велетнів, на 500 і більше тисяч тонн річної продукції. Але Донбас цим релятивно торкнули мало, хоч він якраз до цього і надавався. В Донбасі будували всеж менші шахти (на 50—100 тис. тон річної продукції), середні (100—200 тис. тон) та більші середніх (200—500 тис. тон), бо їх було можна з меншими витратами й швидше пускати в рух.

Стан шахт з розподілом їх продукції в тисячах тон і порівняння з іншими головними районами СССР в р. 1934 можна ілюструвати так[17]):

Райони	Всі шахти басейну	
	Кількість	Добуток в тис. тон
Донбас	339	60.150
Кузбас	38	11.323
Московський басейн	41	4.857
Урал	28	4.703

З цих даних Донбас порівнювати можна лише з Кузбасом, бо Московський та Уральський басейни по суті є дрібні, другорядні та ще й з несприятливими для закладання великих шахт природніми умовами. Порівнюючи Донбас з Кузбасом, легко зауважити, що в останньому добування шахтами-велетнями складає кругло 42%, а в Донбасі лише 21% цілого добутку, себто, що Кузбас наймодернішими урядженнями одержує 2/5 свого вугілля, а Донбас лише 1/5. Треба уважати на те, що шахти на 500 і більше тисяч річної продукції дозволяють застосовувати наймодерніші машини й урядження, тримати найбільш кваліфікова-

[16]) Там таки, ст. 61.

[17]) Социал. строит. СССР. Статистическ. ежегодник, 1936, ст. 104, 105.

ний технічний персонал й вести найощадніше само добування. Донбас по своїх природніх умовах, будучи найповніше досліженим, а головно, як старий, з установленою традицією й солідними технічними кадрами басейн, найбільше надавався для розбудови велитенськими шахтами. Однак політичні міркування влади СССР прикували її головну увагу до наймодернішого розбудування не Донбасу, а Кузбасу, що є ще на світанку розвитку й міститься у дикім краю, у віддалі 2.000 км. від першого промислового центру.

У третій пятилітці в р. 1938 в СССР пляновано здати в експлуатацію 41 шахту із загальною потужністю на 24,7 млн. тон добування, але фактично збудовано для цього лише на потужність 12,37 млн. т. Отже пляну не виконано й на половину. В р. 1938 розпочато будову виключно дрібних та середніх шахт з річною виробністю на 25—50—120 та 200—500 тис. тон. Такого ж характеру шахтове будівництво плянують і на 1939 рік. Таким чином велитенськоманія в будівництві шахт, що панувала в перших двох пятилітках зупинена й направлена на здрібніння. Такий зворот мотивують тим, що: 1. необхідно якнайбільше зосередити добування вугля, 2. треба створити паливну базу в кожному районі, 3. потрібно засвоїти велику кількість нових місцевого значіння родовищ вугілля, 4. конче необхідно збільшити в найкоротший час потужність вугільної промисловости, а тим самим і зріст вуглевидобування.

Ці мотиви говорять, що в СССР не стає вугілля, добування якого лагодяться в найкоротший час піднести будовою дрібних, найменше ощадних, шахт. Така зміна в політиці вугільної промисловости для Донбасу нічого доброго не віщує. Чи розроблятимуть вугільні родовища глухих, місцевого значіння, районів, це важко передбачити, а що всіма, навіть найпримітивнішими, способами тягтимуть вугілля, де тільки буде можливо з Донбасу, то це напевно. Донбас же є „всесоюзною качегарньою", має найліпше розвинену залізничу мережу для вивозу своїх скарбів та ще, на його нещастя, найближче лежить до найпотужніших промислових центрів Московщини. Правда, в нових плянуваннях деклярують і про можливість будови великих шахт на 500—1.000 тис. т. річної продукції там, „де це економічно й технічно доцільно", наприклад, на могутніх верствах Донбасу, Кузбасу, Караґанди, Кизеля! Але для реалізації цього потрібна велика інвестиція, яка, дуже сумнівно, щоб впала на такого пасинка, яким є Донбас в СССР.

Одним чи не з найгостріших питань в Донбасі є р о б і т н и ч е. Положення робітників в багатьох відношеннях не є ще досі унормованим. Насамперед робітники не мають де жити. Старі помешкання ще з капіталістичного режиму стали тісними при тому розвитку добування вугілля, яке йому надали Совіти. Будова нових мешкань далеко відстає від зростання робітничої маси. Заробітня місячна платня загально у вугільній промисловости СССР

за часи плянувань в карбованцях зростала так: 1928 р. — 63,27, 1932 — 122,08, або в 1,93 рази у порівнанні з роком 1928, 1935 — 212,97, або в 3,36 рази до 1928 року[18]). По рівню середньомісячної платні робітники вугільної промисловости уже в р. 1932 займали 4-е місце серед інших галузей промисловости, а ще у р. 1927 вони були на 7-му місці. За роки першої і другої пятилітки середнємісячна платня тут піднесена в 2,5 рази й вже зайняла перше місце серед інших галузей народнього господарства. У р. 1938 платню ще піднесено і на 1939 р. плянується побільшити її далі. Та все ж ця платня не може задовольняти самих необхідних потреб життя. Через це робітництво занедбує робочу дисципліну й при першій змозі перекочовує на інші підприємства, шукаючи без кінця ліпших умов існування.

Такий стан шкідливо впливав на розвиток самої промисловости й тому для піднесення продуктивности робітника та скріплення дисциплини вигадано стахановщину. Остання, як штучний засіб, мала короткотривалий сприятливий ефект. „Запаморочення від успіху" промайнуло за пару місяців, а безнадійний стан шахтяра лишився далі. Ще в р. 1939 совітські автори, що писали про робітництво вугільної промисловости змушені признавати[19]): „Не зважаючи на велике зростання продуктивности праці на основі розвертання стаханівського руху, всеж темп росту заробітної платні обганяє темп зросту продуктивности праці. При рості середньомісячної заробітної платні робітника в камяновугільній промисловости за роки 2-ї пятилітки на 150%, виріб вугля на одного робітника в місяць в середньому по камяновугільній промисловости зріс на 70%.

...„Діючі норми й розцінка гальмують дальший зріст продуктивности праці. Необхідно переглянути норми розцінки та привести їх у згоду з технічно-економічним рівнем камяновугільної промисловости. Поруч з упорядкуванням норм та розцінок величезне значіння має для дальшого росту продуктивности праці й піднесення добування вугілль боротьба за скріплення трудової дисципліни, безоглядна боротьба з ледащами, рвачами, прогульщиками й дезорганізаторами виробництва. Пливкість робочої сили, слаба робоча дисципліна, є одним з серйозних факторів, що гальмують зріст добування вуггілля й виконання пляну.

...„Донбас почав постепенно підніматися, одержавши в січні-лютому цього року серйозні перемоги. Партія, уряд, вся країна уважно слідкують за працею вугільної промисловости"...

Очевидно, що наведена характеристика робітництва вугільної промисловости цілого СССР є образом і для робітництва Донбасу. Отже за напруженої праці на задоволення вимог індустріялізації СССР, робітництво Донбасу здеморалізовано. А ще перед

---

[18]) Социалистич. строительство СССР. Статистич. ежегодн., 1936, ст. 524.
[19]) Плановое Хозяйство, 1939, ч. 2, ст. 63.

революцією шахтярі Донбасу були добрими робітниками, вони мали свої славні традиції, свою етику. Не забуваймо, що традиції творять покоління!

Висновки.

Підсумовуючи, що наведено вище, мусимо зробити такі висновки:

1. Індустріялізацію СССР переводжено й далі переводиться, спираючись головно, коли не виключно, на мінеральне паливо українських земель, майже виключно Донбасу.

2. Інші українські вугільні родовища, крім Донбасу, лишали за царизму майже не діткнутими. Не зазнали вони більшої уваги й за влади СССР, що гучно галасує про необхідність розробляти родовища палив місцевого значіння. В той же час ця влада з великим завзяттям розбудовує паливні родовища місцевого значіння, володіння якими не викликає сумніву.

3. Донбас влада СССР використовує з напруженням, що пересічно втричі перевищує умови праці в подібних до нього вугільних басейнах СДПА, Англії, Німеччини, Франції й Польщі.

4. Щодо механізації добування вугілля Донбас обігнав передові американські й европейські вугільні басейни. Однак щодо раціоналізації праці, використання механізмів й ощадности сировин при добуванні Донбас перебуває на низькому рівні.

5. Донбас змушений працювати частіше без резервової лінії забоїв, чого він не зазнав за дореволюційних часів, в капіталістичних країнах такий спосіб праці бувби неможливий.

6. Будовою нових великих шахт Донбас пропорційно відстає від Кузбасу удвічі.

7. Робітництво в Донбасі за роки праці для індустріялізації СССР цілковито здеморалізовано. В значній частині воно покинуло насиджені місця й пішло шукати ліпших умов в інших галузях. Робітничі традиції, що створені до революції, також втрачені.

8. Загально Донбас, як наймогутніше джерело найліпшого камяного та антрацитового вугілля на українських землях, за роки праці на індустріялізацію Московщини, підляг безоглядному виснаженню та руйнуванню. Стан же вугілля в родовищах місцевого значіння на українських землях за пореволюційні часи майже не змінився.

В. Іванис

КООП. ОСВІТА І ВИХОВАННЯ

Як ОСК орґанізують курси

В ціли зібрання інформацій про те, як орґанізаційні осередки орґанізують курси та який їх у тім напрямі погляд, розіслано поодиноким Союзам до виповнення анкетний листок, де поставлено низку запитів відносно цієї праці. Виповнені анкетні листки одержали ми від 19 союзів, а саме: Бучач, Дрогобич, Заболотів, Збараж, Золочів, Жовква, Калуш, Коломия, Олешичі, Перемишль, Підгайці, Рогатин, Самбір, Сокаль, Станиславів, Стрий, Теребовля, Тернопіль і Яворів. Тут подаємо важніші фактичні дані з цієї анкети, не входячи в їх оцінку.

1. Орґанізацією курсів займається звичайно начальний директор орґанізаційного відділу окружного осередку, а технічним управителем є або начальний директор або назначений ним інструктор.

2. На питання чи союз узгіднює програму курсу з плянами РСУК і чи пляни РСУК відповідають потребам, 16 союзів відповіло що узгіднюють пляни з плянами РСУК, та що пляни РСУК відповідають потребам, 1 союз відповів, що досі таких плянів не узгіднював, 1 замічає що „пляни видані в 1930 р. не цілковито відповідають потребам, бо властиво при короткому часі не обнімають всіх потрібних практичних відомостей а перетяжені теоретичними«, вкінці останній подає, що пляни надто загальні й мають подекуди за багато балясту (»за багато співів« і т. п.).

3. На курси приймається або зголошених кооперативами кандидатів, або тих, що голосяться добровільно, або й одних і других. В більшості випадків учасниками є особи зголошені кооперативами. Від тих, що зголошуються самі, союзи жадають посвідки кооперативи або якоїсь освітньої установи, хоч до таких посвідок не прикладають спеціяльної ваги, бо часто виділи товариств, звязані ріжними сусідськими взаєминами, не можуть такої посвідки не видати.

Один союз завважує, що на курс слід приймати не більше чим 25—30 учасників якщо мається з ними добре вивчити научний матеріял. Учнів треба підбирати менш більш однакового віку і з однаковою освітою. У підборі учнів поступати дуже уважно, звертати увагу на громадське наставлення курсантів. На курсах прикладати велику вагу до науки кооперації і обовязків крамаря як кооператора і громадянина, бо досвід показав, що лихими крамарями по кооперативах є не одиниці непідготовані фахово, тільки ті, яким недостає чесности, характерности, як рівнож кооперативного і громадського наставлення.

4. У відповідь на питання яку оплату побирають союзи, на 19 обнятих анкетою союзів, 8 заявило, що не побирає зовсім ніякої оплати, 9 побирає оплату у висоті між 3—10 зл., 1 союз жадає покриття ефективних коштів друків, а 1 побирає оплату у висоті 7.50—15 зл., в залежности від довготи курсу.

5. Передумовою приняття на курс що до віку союзи ставлять скінчених 16—17 літ, горішньої гряниці не ставлять, лиш один союз ставить як горішню межу — 30 літ. Але тут є теж виїмки.

6. Що до освіти кандидатів, то союзи вимагають, щоби курсант мав скінчену народню школу, або щоби умів добре читати, писати й рахувати. Деякі союзи, за вказівками РСУК, завели вже вступні іспити для кандидатів.

7. Прелеґентами на курсах є звичайно службовики союзу і вони працюють безплатно, лиш 1 союз подає що винагороджує службовиків, а саме оплачує 2.50 зл. за годину. Деколи учительський збір докомплєтовується сторонніми силами, але це не завжди виходить на користь курсу, через те що такі вчителі не здають собі докладно справи, в якім напрямі має йти вишкіл. Ті вчителі є звичайно винагороджувані, а саме один союз подає, що вчителі »Рідної Школи« дістають 1.50 зл. за годину, а ще один, що за лєкції

товарознавства платить 3 зл. за годину. Союзи скаржаться що не мають прелеґентів на курси. Службовики заняті иншою працею приневолені — так сказати би — »відрабляти панщину«, не все мають час приготовитися до викладів. А »позичати« прелеґентів з поза союзу, трудніша справа, бо це звичайно получене з видатками, яких не в силі покрити сам курс.

Другий союз подає, що добір прелеґентів відограє важну ролю. На кооп. курси некооператорів краще не брати. Третій замічає: загальні програми РСУК, лекції заочного курсу та прелеґентська бібліотека РСУК не можуть вдоволити. Недосвідчені педаґоґи які звичайно мусять викладати на курсах слухачам від 14 до 35 року життя, з освітою від двох кляс вселюдної школи до покінченої середньої школи, мусять мати точну програму і основні підручники, а не укладати плян викладів на основі прочитаної книжки. На думку того союзу, союзи можуть власними силами улаштовувати тільки такі курси: 1. кооперативного освідомлення, 2. книговодства, 3. білянсові, 4. к. комісій, 5. дошколу крамарів. Всі прочі курси повинні бути ведені під проводом і при допомозі РСУК, передусім його фаховими прелеґентами.

Радше окружним союзам вплачувати певні квоти на змонтування летючих курсів РСУК, чим витрачувати великі нераз гроші на недоцільні курси.

8. Перед початком курсу прелеґенти приготовляють плян навчання і лиш 3 союзи подає, що такого пляну не виготовляється.

10. Що до способу навчання, то вчителі найперше викладають, а відтак диктують важніші речі курсантам, щоби ті собі занотували. Один союз вимагає, щоби курсанти приготовлялися зі скриптів заочного курсу РСУК.

9. Прелеґенти використовують до викладів такі підручники: виклади заочного курсу і видання РСУК. З останніх згадують: »Ідеольоґію кооперації«, »Кооперацію« М. Т. Барановського, „Нарис сусп. ек. укр. історії" Д-ра І. Витановича, а з фахових „Кооперативний крамар" Д-ра П. Панченка, „Практичні вказівки" І. Стернюка, „Як зберігати товари" Ю. Танчаковського, „Торгівля шкірою" П. Миговича. З инших видавництв згадують видання „Самоосвіти" („Вільне спілчанство" К. Коберського), видання УТГІ в Подєбрадах, „Історію кооперації" Бородаєвського, „Практичний Господар" М. Творидла, „Годівля домашніх тварин" інж. Хомишина; з польських підручників: „Кооперативний рух" Ст. Войцєховського і „Енцикльопедію товарову".

11. На питання чи курсанти пишуть письменні вправи 2 союзи подало що ні, 9 подає що курсанти пишуть вправи з книговедення, рахунків і листування, а 8 подало що курсанти пишуть побіч вправ з рахунків і книговедення теж вправи на загально-кооперативні теми, а саме з ідеольоґії та історії кооперації. Деякі союзи подали теми таких вправ напр.: Опис кооперативної крамниці в селі, чому члени повинні купувати товари в кооперативі, ріжниця між приватним а кооперативним підприємством, рочдельські засади, основні засади ведення кредитових кооператив, чим крамар повинен бути для кооперативи і суспільства.

12. Помічними засобами при навчанні є показові лекції ілюстровані ґрафіконами, товарознавчими колєкціями („товарознавчу колєкцію РСУК треба доповнити мануфактурою"), мандрівною колєкцією рідного промислу. З ґрафіконів згадують зіставлення торговельної вірности що до закупу і збуту поодиноких сіл супроти свойого ОСК, відтак стан їх розборгування. На думку деяких союзів треба би мати теж до диспозиції образи наших кооперативних централь, популярні виклади на ріжні кооперативні теми, які курсанти читали би на місці, а відтак повезли на село.

Виклади зі всіх предметів усистематизувалиб ту працю і дали можливість краще її виконати.

Крім цього допомічним засобом була мандрівна бібліотека РСУК, яку уживало 12 союзів, 2 союзи не мають ні своєї власної бібліотеки, ні не користали з мандрівної, решта союзів має вистарчаючі власні бібліотеки.

На питання, чи при науці ОСК вживають поглядових таблиць, шість союзів відповіло що ні, инші вживали таблиць, висвітлювали світлини згонів, закупна гусей, праці МС.

13. На питання чи курсанти відбувають якісь практичні вправи, девять союзів відповіло що ні, а прочі подавали, що курсанти відбувають практику в крамниці, крамарі вправляються в пакованню товарів, уладжується на курсі імпровізовану крамничку, відбувають практику в товаровім, збіжевім, яєчнім і мануфактурнім відділі ОСК, оглядають місцеву крамницю і там їм вчителі демонструють, як має виглядати правильно уложений товар, обслуговують покупців, вчаться практично вести лядовий денник, числити, перебирати та замовляти товари, запізнаються з асортиментом товарів. Книговоди переводять практичні вправи з книговодства, а освітні референти орґанізують пропаґандивну вечірку, виготовляють реферати, виголошують вірші. Стільки відомостей про навчання.

14. Засобами кооперативного виховання були: вибирання клясової громади до завідування справами курсу, співання кооперативних пісень, читання кооперативної преси, уміщення відповідних гасел в домівці курсу.

Що до курсової самоуправи, то 9 союзів не примінювали цього дуже важного виховного засобу, 2 союзи зорґанізували мешкання і харчування під управою учнів, в инших була самоуправа, що дбала про лад у викладовій салі.

Хор орґанізує 8 союзів, читання кооперативної преси, як засіб кооперативного виховання примінює 14 союзів. Читання кооперативної преси відбувається в пополудневих годинах, вільних від науки. Кооперативну пресу читають або кожний курсант індивідуально, або є зорґанізоване спільне читання статей, а відтак дискусія над ними.

15. Що до мешкання, то звичайно є зорґанізоване спільне мешкання по приватних домах; частина курсантів доїздить або доходить, в двох випадках союзи подають, що курсанти мешкають в „Народнім Домі" а в трьох союзах ця справа зовсім не наладнана і кожний мешкав де хотів.

16. На питання, як зорґанізоване харчування учнів, 9 союзів відповіло, що нема спільної харчівні і вони тою справою не цікавляться, а решта орґанізує спільне харчування. Ще один подав ціну прохарчування, а саме 20 зл. місячно, другий вимагає відповідну кількість харчів і 3 зл. на адміністрацію. Союз в Бучачі дає дарове прохарчування учням, але це відносилося до одно- і дво-дневних курсів.

Ті союзи що ведуть спільне харчування і мешкання, вважають це важливим моментом як виховним так і з огляду доброї орґанізації курсу. При уважливості до тої справи, курсанти можуть дуже багато скористати. Вони вчаться там суспільного життя, можна збудити в них зацікавлення до книжки, можна відзвичаїти від курення. Вчаться там ділитися з другими харчами і знанням. Зживаються і заприязнюються нераз на ціле життя.

Кілька союзів додають ось такі уваги: Не мале значіння має тут і спроба самоуправи. З тим питанням не рідко стрічаються тут курсанти вперше.

Але і з инших причин є важне спільне мешкання і харчування. Спільне мешкання і харчування коштує дуже дешево. За 0.50 зл. можна зовсім добре прохарчувати одного курсанта (з помешканням), коли хліб привезуть собі курсанти з дому. Тоді удержання виносило би місячно 15 зл. Копeратива може заплатити 10 зл., 5 зл. платить курсант — пропонує один союз і вважає це можливим до переведення.

Важне зорґанізування спільного мешкання і харчування і ще з инших причин. Коли воно не є зорґанізоване як слід, то курсанти кожний індивідуально розвязує цю справу як уміє, зглядно як не вміє. Одні з них мешкають у місті і тут харчуються, властиво не доїдають, як подає один союз: для ощадности харчуються лиш хлібом. Очевидно таке харчування так виснажує орґанізм, що тяжко подумати про інтензивну умову працю. Не ліпше є справа з тими що доходять, змучені дорогою як прийдуть до теплого, а часто й душного приміщення, теж не можуть інтензивно працювати.

17. Чотирнацять союзів закінчує курс іспитом, прочі кінчали науку без іспиту. З нагоди закінчення курсу ОСК орґанізують прилюдні імпрези, часом вечерю з батьками, або вечерниці.

Дванацять союзів видає посвідки відбуття зараз по закінченні курсу, инші по відбутій практиці. Час практики не є устійнений, він вагається від двох тижнів до місяця, а один союз вимагає аж однорічної практики.

18. Евіденцію занять бувших курсантів вело два союзи, а саме ОСК — Золочів, ПСК — Бучач. З Золочева подають, що зі 149 всіх курсантів працює тепер в кооперації 28, а 11 веде приватні крамниці. В Бучачі скінчило курси 236 осіб (під увагу взяли 6 курсів), з них працює в кооперації 73 особи. З праці відійшло 20 добровільно, 16 манкарів звільнено, а 1 оснував приватну крамницю. Щодо опінії про бувших курсантів 6 Союзів висказується, що не є вони добрими кооператорами, один висказується як про добрих кооператорів і позитивний вислід курсів, инші в тім напрямі не ведуть евіденції і тому не мають на цю справу виробленого погляду.

19. В анкетнім листку є, між иншим запит, які курси на думку Окружного Союзу є потрібні в районі. Отже побіч тих, що завжди потрібні, а саме курсів крамарів, книговодів, справників, членів НРад, всі Союзи висказують конечність орґанізування кооперативної освідомлюючої акції.

20. Загальні заввагн. В загальних заввагах стрічаємо критичні думки одного союзу відносно орґанізації курсів особливо, що до курсів дошколу працюючих крамарів чи книговодів. Працюючих крамарів тяжко стягнути на курс, короткоречинцеві курси нічого не дають, довгоречинцеві не можуть відбуватися задля заняття крамаря. Заочні курси припадають на час більшого руху в крамницях, коли люди, вільні від полевих робіт, довше задержуються в кооперативі. Через покупців крамар не може придержуватися урядових годин; по праці такий втомлений, що ніяк не може вчитися на заочнім курсі.

З книговодами справа теж не легка тому, що втерлася традиція, по якій книговод має бути не фаховим службовиком по умові, як і крамар, а вибраним членом Управи. Вибори і перевибори відбуваються припадково.

Орґанізаційні осередки не можуть мати аж так глибокого знання середовища членів кооперативи, щоби впливати на вибори. Книговодські здібности і знання не все вяжуться з виборчим довірєм — знова-ж час виборів не згоджується з часом для курсів. Тому книговод доходить свойого знання самотужки і тоді вже його трудно стягнути на дошкіл. До того вибирають людей, старших, господарів перетяжених родиною, що не можуть на довший час відірватися на курси. На курси до того часу зголошувалися переважно ті, що придбали наперед деяку надію на вибір. Без того, нести страту на удержання в часі курсів нема охотників, навіть з тих, що частину коштів курсів за них оплачує Управа кооперативи.

Не менше песимістично дивиться згаданий ОСК на курси кооперативного освідомлення. Є це справа, що не дає надії на якусь матеріяльну користь. Коли ще взяти під увагу, що курс кооп. освідомлення мав би тривати довше, то очевидно успішність пропаґанди за таким курсом має ще менше виглядів. Орґанізація курсу з огляду на кількість предметів є доволі тяжка. Часто курс не дає тих успіхів, які по ньому сподіються. Добре було б ширити кооперативне освідомлення в формі самоосвітніх гуртків по селах, одначе для того треба місцевих провідників. Місцеву інтеліґенцію — пише ОСК — що перебуває на селі в особах ще незанятої молоді вищих шкіл і т. п. притягнути до тої непоплатної діяльности не має надії. Менш освічена, ідейна молодь не знає, як приступити до тої праці без довшої підготови, а йти і витрачатися на довший курс, що не дасть пізніше матеріяльної користи — не має охотників. Невласновільний — не дістане засобів, господареві не позволить витрачатися родина, а кооперативи удержувати їх на власні кошти не мають засобів і трудно добитися зрозуміння цеї справи.

Але пекуча потреба і життя знаходять для всіх справ розвязку. Той сам союз мимо всього орґанізує курси книговодів і крамарів. Очевидно курси вишколу. Курс дошколу крамарів задумує перевести заанґажовуючи до цеї справи спеціяльного інструктора. Инші союзи орґанізують на свій лад курси освідомлення. Ось напр. К. С. Сокаль заанґажував до цеї праці інструктора з вищою освітою, який за місячною платнею 30.— зл. (в неділю переробляв курс з К. Комісіями) і оплатою від кожного курсанта 2—3 зл. місячно

вчив на місцевих сільських курсах загально-освітніх предметів і про кооперацію. ОСК — Золочів записав на заочний курс РСУК будучих провідників гуртів кооперативного освідомлення по селах. Не переходять вони всіх предметів нашого курсу кооп. освідомлення, лише науку про кооперацію. Крім того бачимо, що союзи орґанізують курси виховних референтів, які поведуть справу самоосвіти на селі.

Додатний вплив курсів дасться уняти, як подає один окружний союз в отсих точках:

1) Розбудження потреб господарської науки та уформлювання господарського світогляду в рямцях кооперації;

2) розбудження ініціятиви одиниць;

3) затіснювання моральних звязків села з централею;

4) виховання в дусі громадської моралі;

5) підготова технічних працівників до ведення кооперації на селі.

Е. Вербицька.

Замітки референта навчання РСУК

Пізнання того що є, цебто існуючого фактичного стану, це перша стадія до направи хиб у праці. Тому опублікування висліду анкети, що її перевів відділ навчання РСУК матиме не лиш інформативний інтересу, а й практичне значіння. Неодин кооперативний осередок зможе, на основі повищого зіставлення вислідів анкети, сконфронтувати те, що робиться у нього, з тим, —о вже в поліпшеному виді практикується в інших округах. Неодного заінтересує просто річ сама по собі, а це теж початок поступу.

Є фактом, що українська кооперація веде доволі широку курсово-виховну акцію, але є другим безперечним фактом, що акція та ведеться по більшості ще прихапцем, а через те не дає ще тих результатів, що могла б дати. Поправляти ці методи, наближуючи їх чимраз більше до нормального шкільного навчання, мусить бути нашим постійним змаганням.

З перегляду відповідей на окремі запити бачимо, з якими труднощами приходиться зустрічати, коли хочеться внести якусь систему в наше курсове навчання в краю. Ось, читаємо, що один союз відповідає, що „плян РСУК з 1930 року не відповідає потребам", тоді як РСУК уже давненько оповістив, що пляни з 1930 року вже не обовязують, бо вони були побудовані на засаді універсальности, а ми від неї перейшли до спеціялізації. Орґанізуємо курси крамарів, книговодів і т. д., а універсальні завдання можна ставити тільки перед довшими курсами, найменше 3-місячними. РСУК вимагає, щоби кожний осередок, перед зголошенням курсу до влади, його програму узгіднив з РСУК.

До якої міри доходять труднощі проводу, можна міркувати також з таких детайлів, як прим. справа визичування помічних засобів на курси (товарознавчих колекцій, бібліотек) та друків діловодства для ведення курсу. Отож ще нині не рідки випадки, що орґанізатори курсів забувають попрохати в РСУК в час тих річей і ведуть курси без них, або помагають собі власними примітивнішими засобами, витрачуючи при тім непотрібно час.

Так само дуже тяжко йде справа вступних іспитів, хоч її пропаґується вже досить довго. Вступні іспити, як довідуємося з анкети, практикують покищо лиш „деякі союзи", а міжтим це річ необхідна, особливо, коли число зголошених значне.

З інших даних анкети довідуємося й чимало позитивних річей. Вкорінюється вже погляд, що надто велике число курсантів утруднює працю на курсі і зменшує загальний ефект навчання. Досить вже поширений погляд, що виховну роботу на курсі не можна доручати будь кому, що до справи цієї потрібні фахові люди, та що, коли вимагається від сторонніх осіб праці, то годиться за неї дати якусь винагороду; це підносить якість праці. Думка про те, щоби взагалі заступити припадковий добір викладачів, так, як він нині мобілізується, фаховими вчительськими летючими колеґіями з РСУК — дуже очевидно розумна, але чи вдасться нам її скоро зеалізувати при теперішнім бюджеті РСУК — невідомо.

Осередки навчилися вже ставити означене мінімум віку для вступу на курси (16 літ); не ставлять ще максімум і покищо не є це й доцільне. Все ж таки в міру змоги варто би сеґреґувати кандидатів і поволи йти до того, щоби склад учнів був приблизно одностайний віком. Це значно улекшує учителям виховну працю на курсі.

Як бачимо з анкети, пекучою стає вже справа підручників для курсів і то вже не лиш для вчителів, а й для учнів. Практиковане досі „диктування учням до зшитків" відбирає стільки часу й енерґі, що пора вже з тим покінчити. Потрібна серія невеликих підручників, достосованих до віку і способу думання того елементу, що приходить на наші короткоречинцеві курси.

В ґрупі питань про мешкання й харчування учнів довідуємося з радістю, що система спільного кватерування й харчування учнів поширюється і знаходить вже навіть засадничих прихильників. Дотеперішнє: нехай кожний учень дбає сам за себе, що він їсть, де він спить, чи ходить він ранком і вечором 10-ть кільометрів болотом до дому і з дому — ця стара система упадає. Зачинаємо всі розуміти, що спільна кватира і кухня — це не менше важна складова частина курсу, як і шкільна лавка. Знаємо вже й кошт прохарчування. Досвідом і точними обрахунками стверджено, що вони крутяться коло 50 сот. денно (без хліба) та що частину того видатку беруть на себе доволі радо активніші кооперативи. Можна би приняти й систему, яку заводить Роздільня ЦС на Львів: щорічне оподаткування кооператив на кошти курсів і на підмоги менше засібним курсантам.

За слабий відгук найшли ще такі важні вказівки РСУК, як уладжування практичних вправ на самім курсі головно ходить про вправи в обслузі, пакуванні і т. д., далі самоуправа курсантів. Але корисність і доцільність тих уладжень така очевидна, що хто раз дасться намовити до їх примінювання, той вже буде їх постійно практикувати.

Слабо стоїть ще справа з поглядовим навчанням; брак для нього таблиць. Їх прийдеться очевидно видати коштом РСУК, принайменше дещо, що торкається орґанізацій кооп. в цілому краю. Про рисунки чи ґрафікони місцевого характеру мусять подбати такі місцеві осередки.

Подані вкінці скептично-критичні завваги одного союзу містять в собі чимало реального, в дечім однак таки перебільшують труднощі і переяскравлюють недостачі. Все ж таки їх опублікувати треба було, бо можуть допомогти будити думку.

У спільній праці думки усіх нас, напевно викуються найдоцільніші в наших умовинах методи практичної праці.

К. Коберський.

З КООПЕРАТИВНОГО СВІТУ

ІСТОРИЧНИЙ ЮВІЛЕЙ ШВЕДСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ.

Річний конґрес союзу шведської спож. кооперації "Kooperativa Ferbundet", що відбувся 23. травня у Штокгольмі, був переглядом чотирьох десятків літ розвитку кооперативного руху в Швеції. Це був у правдивому значінні слова історичний ювілей. Бо історія шведського кооп. руху це у великій мірі історія господарського і соціяльного розвитку країни. Подібно, як політичний і професійний рухи робітництва, і кооперація розвинулася в другій половині минулого століття. У 1889 році основано шведську робітничу партію; у 1898 — центральний союз шведських професійних організацій. У 1899 році відбувся конституючий зїзд „Kooperativa Ferbundet". Усі три рухи це явища тої самої доби. Щоправда вже у 60-их та 70-их роках існували окремі кооперативи, так само, як були префісійні й політичні організації робитництва, але якоїсь виднішої ролі ще тоді не відогравали. У 80-их роках Швеція була ще рільничою країною. Щойно промисловий розвиток та соціяльне зріжничкування громадянства, створюючи численну робітничу верству, дали підставу для розвитку відомої трійці: політичної, професійної й кооперативної організації тієї верстви.

Як ми бачили кооперація значно молодший рух, як ті два інші. Але мимо того зуміла вибитися до ролі надзвичайно важного господарського й суспільного фактора. Чисто цифрово беручи, вона навіть більша, як професійний та політичний рух робітництва. Робітнича партія Швеції начислює кругло 430.000 членів; професійні союзи — 925.000; кооперативи, що обєднані в „Koop Eerbundet" кругло 635.000 членів-родин. Коли дочислити членів родин, то кооп. рух обіймає більше, як третину всього населення Швеції; таким чином це взагалі найсильніша суспільна організація в державі. Або іншими словами: кооперативи і проф.-союзи разом мають в своїх рядах більше, як половину нації. *)

Звідомлення, що його предложено ювілейному конґресові, каже, що союз обєднував 693 споживчих кооператив, які мали 4.849 крамниць (місць продажі). Їх оборот виносив 531 міліонів корон; Цілий оборот кооп. роздрібної торгівлі досяг квоту 553 міліонів корон; власний капітал Кооп. Фербундет кругло 78 міл. корон. У кооперативах і заведеннях К. Ф. працювало у 1938 році кругло 7.200 осіб. Цифри ті говорять вираз-

*) Мабуть тут помилка: члени кооператив правдоподібно покриваються з членами профес. союзів, коли правдою є, що обидва рухи рекрутуються з цієї самої суспільної сфери. — **Редакція.**

ною мовою. Їх значіння виступає на яву особливо, коли зважити, що ходити про суспільний рух, що репрезентує ріжні суспільні круги та господарські ділянки.

В пресі приватної торгівлі, як звичайно, можна вичитати усіляке про кооперативи; але до якої міри ця критика не є оправдана, виходить найкраще з того, що многі заможні міщанські родини мають беззастережне довіря до кооператив та постійно підчеркують позитивну ролю споживчих товариств. Під цим оглядом дуже повчаюча історія з відомим товаровим домом „Пауль У. Берґстремс А. В." у Штокгольмі. Коли перед 3 роками К. Ф. набув це підприємство, деякі буржуазні круги крутили головами; їх непокоїло майбутнє поважаного товарового дому, чи під кермою К. Ф. він удержить свої добрі традиції. Сьогодні всі можуть переконатися, що кооперативне ведення підприємства перевищило найбільші сподівання. Оборот дому росте з року на рік: у 1938 році досяг кругло 18 міліонів корон проти кругло 14 міліонів кор. у 1937 році.

У конґресі взяло участь 911 делеґатів. З нагоди ювілею були численно заступлені заграничні кооперативні союзи; від численних інших кооп. організацій наспіли ґратуляційні депеші. На чолі делеґації шведської влади стояв міністер Пер Альбін Ганссон. Були також заступлені усі керівні урядові органи для господарства та споріднені суспільні організації. Усі підкреслювали у своїх привітальних промовах важливе господарське, соціяльне і культурне значіння кооп. руху.

Конґрес мав радість оглядати двох ветеранів руху, що брали участь в оснуванні К. Ф.: Коха і Аберґа.

Йдучи за своїми традиціями гостинности союз запросив усіх учасників конґресу на виставу до опери.

Цей конґрес — це був високоінтересний перегляд великого чину.

П. Ольберґ.

ТРИ ЮВІЛЕЇ В МОРАВСЬКІЙ КООПЕРАЦІЇ.

Нещодавні грізні для колишньої Чехословаччини події, що привели зпочатку до виправлення границь колишньої Чехословачиини з її сусідами, а відтак до позбавлення колишньої Чехословаччини її політичної незалежности, викликали незвичайне зацікавлення Моравою. Остання, як й її старша сестра — Чехія, є складовою частиною утвореного в березні біжучого року Німецького Протекторату Чехи та Морава. Протекторат цей складає під цей час обшар біля 50.000 квадратових кільометрів з населенням в 7 мілійонів люда. До березневого розділу колишньої Чехословаччини, Чехія мала 52.100 квадратових кільометрів з населенням в 7 мільонів люда, тоді, як Морава (разом зі Шлеськом) 27.000 кв. кільометрів і майже 3.6 міліонів населення.

Як на Чехах, так і на Мораві кооперація більш як перед півстоліттям почала притягувати на себе увагу широких кругів населення та порівнюючи рано досягла в ріжних своїх галузях значних успіхів.

В біжучому (1939) році моравська кооперація може відмітити де-кілька своїх ювілеїв. Перший з них — сороколітній ювілей Центрального Союзу сільсько-господарських кооператив (БРНО—СВАЗ) в Брні; статут цього Союзу був зареґістрований в квітні місяці 1899 року. Зпочатку це була скромна каса для приналежних до союзу кооператив, а також центр для уділювання їм порад та ревізії їх діяльности. За перший рік роботи Центрального Союзу в ньому було 168 членів; вклади були не вище 167.000 корон, а річний оборот по касі не перевищував 1,137.000 корон.

А нині — це солідна союзна організація, до якої входить понад 1400 членів, а з них 560 — це кредитові кооперативи; вклади, що внесено до союзу, досягають 215 міліонів корон; уділи членів перевищують 6 міліонів корон; загальний річний оборот по касі перевищує 6 міліярдів 678 міліонів корон.

Центральний Союз не має права вести жадної торгівлі (крім торгівлі грошима). Але при ньому існує, під назвою МОРАГРО, торговельна з кооперативним характером організація для заосмотрення кооператив потрібними предметами та товара-

ми. Вона працює з БРНОСВАЗ-ом у повному контакті та навіть користується його кредитовою підтримкою. Що до оборотів цієї організації можна мати уяву з того, що в році 1937-м було продано 44.825 ваґонів ріжних товарів на суму понад 454 міліони корон.

Успіхи Брносвазу за 40 літ його існування тісно звязані з невтомною та енерґійною діяльністю його голови Франтішка Венцеля, який з року 1924 є предсідником БРНОСОЮЗУ, а в цьому році святкує 25-тилітний ювілей своєї праці в союзі. Окрім обовязків голови, пан Фр. Венцель є ініціятором та помітним працівником у всіх головних галузях сільсько-господарської кооперації на Мораві. Цікаво, що пан Венцель з юнацьких років намітив собі професорську карєру. Але смерть його брата, сільського господаря в Унеразді (Морава), де його діди та прадіди господарювали на протязі 300 років, спричинила, що пан Фр. Венцель замісць читання лєкцій на високій сільсько-господарській школі у Брні взявся за плуг. Треба відмітити, що серед Чехів подібна зміна професії є явищем зовсім не рідким; воно свідчить про силу привязання Чехів до землі, як і про силу традиції, яку уважає роботу наріллі найшляхотнішим заняттям.

Фр. Венцель присвятив більшу частину свого життя роботі на кооперативній ниві. Він працював в цій галузі не лишень як практик, але й як теоретик, учений. Його праця про історію кооперації на Мораві до року 1885, видана в році 1938 ЦЕНТРОКООПЕРАТИВОЮ, стверджує це. Його заслуги в цій царині узнані не лиш ЦЕНТРОКООПЕРАТИВЮ, що обрала його заступником голови, але й мужами науки, що довірили йому, в характері доцента, читання лєкцій кооперації на високій сільсько-господарській школі у Брні.

Не було б зайвим згадати тут про третій ювілей в цьому році, що його святкує моравська кооперація, а саме — про сороклітнє перебування в БРНОСВАЗІ, на пості директора цього центрального союзу, Володимира Поздірка. Останній перебуває з дня заснування БРНОСОЮЗУ на відповідальній посаді начального директора; він не залишав свого місця протягом цілих 40 літ його праці в союзі та присвятив усі свої сили й енерґію на зміцнення й розвій цієї установи.

Побажаємож цим трьом ювілятам ще довгі роки працювати для добра моравської кооперації.

С. Бородаєвський.

РОЗМАХ ЕЛЄКТРИЧНОЇ КООПЕРАЦІЇ В АМЕРИЦІ.

З кінцем червня 1937 року було в Злуч. Державах Америки 259 кооператив для спільного відбору елєктричної струї. Велика їх більшість, бо 214 була заснована недавно, саме по введенні в життя державної програми елєктризації села у 1935 році (в звязку з іншими великими публичними роботами уряду Рузвельта в боротьбі з безробіттям та кризою). Ці копeративи взяли участи у державному кредиті на ціль елєктризації села. Решта, 45 кооператив, були засновані скорше, деякі ще у 1914 році.

Кооперативи ці є ріжних розмірів. Є між ними такі, що доставляють струю 50-ом особам, а є й такі, що мають 5500 відборців струї. Є вісім кооператив, що мають поверх 22.000 відборців. Члени елєктричних кооператив перебирають на себе сітку ел. сполуки та удержання всього урядження.

Кредити на елєктризацію села уділює „Рюрел Електрифікеймен Адміністрейшен", не лиш кооперативам, а й іншим спілкам. З кредитів по 30. VI. 1937 одержали кооперативи 76,8%.

Струю відбирають від громадських елєктрівень, коли є в поблизу, або від приватних. Кілька кооператив при допомозі держави побудували власні елєктрівні.

Більшість ел. кооператив кермується загальними кооп. правилами: неограничене число членів, один член один голос; що до цін, то годі установляти їх на „ринковому рівні", там де нема конкуренції в постачанні струї на село. Ціни звичайно установляють на такому рівні, щоби вони крили всі кошти та давали змогу сплачувати позички і творити резерви.

Після звідомлення „Сільської Електр. Адміністрації" досі поставлено понад 25.000 миль сполуки, а користає з елект. струї понад 110.000 хліборобів.

СЕРЕД КНИГ

Д-р Жорж Фоке: Кооперативний Сектор, авторизований переклад д-ра Ю. Студинського, з передмовою дир. Остапа Луцького.

Минуло вже декілька місяців, як появилася оця невелика обємом книжка (135 ст.), читаємо її не один раз, дискутуємо з зацікавленням її появою, а якось важко зібратися на її належну оцінку та аналізу її багатого й насиченого поважними проблемами змісту. Книжка д-ра Фоке не легка, до її оцінки не можна підходити наосліп. Читач не скоро розкусить оцей овоч блискучої й відважної думки бистрого обсерватора кооперативного руху й передового тепер речника кооперативної ідеольоґії, зате більше матиме вдоволення після вважного труду. Не легка теж мабуть була праця перекладача та редакції з текстом праці д-ра Фоке. Він бо, хоч і вийшов зі школи Жіда та інший має спосіб мислення й викладу. Спосіб мислення Жіда був радше індуктивний, легкий, багатий у прикладові диґресії, д-р Фоке мислить дедуктивно, короткими фраґментами, короткими відступами й дефініціями. Не сподіватися нам у нього теж такої строгої послідовности викладу, якою блистів наш, український кооперативний мислитель Михайло Туган-Барановський. Але спосіб д-ра Фоке має свій смак і індивідуальний вислів, до якого зрештою не важко привикнути.

Довголітній керманич кооперативного відділу Міжнародного Уряду Праці в Женеві, д-р Фоке обїздив чимало скооперов. країн, старався докладно збагнути й найдрібніші нюанси кооперативної практики, організаційних метод і обставин, у яких вони реалізуються й на підставі обильного матеріялу заобсервованих фактів незвичайно живою думкою добудовує доктрину кооперації. Знайомий він і з нашим кокооперативним рухом та його провідниками, побував у нашому краю — ми маємо підставу бути вдячні його прихильності до нас.

В формуванні кооперативної доктрини д-р Фоке твердий, хоч і не без здорового творчого оптимізму. Коли деякі з його пепередників мріяли про розвиток кооперації аж до побіди її, як однородної суспільно-економічної форми, то д-р Фоке не поділяє їх оптимізму, бо „ніколи не було в історії випадку і також тепер нема ні одного суспільства, навіть найменш розвиненого, щоби воно мало тільки одну з цих господарських форм, яку в теорії виріжнюють економісти..."

Натомість дефініюючи й аналізуючи чотири суспільно-господарські сектори: публичний, капіталістичний, суто-приватний і кооперативний, видвигає моральні, переважні елементи останнього, які все творитимуть основи його розвоєвої сили й додатно виріжнюватимуть від інших. Відкидаючи інтеґральний кооператизм, як візію економ. майбутности, хоче д-р Фоке затримати всі ті моральні цінноці, що є основою корпоратизму. Місце кооперації в сьогочаснім господарстві, це головна проблєма праці д-ра Фоке.

З особливим притиском підкреслює автор вагу гармонійної синтези економічного й соціяльного чиника в кооперативних обєднаннях бо якщо кооперативний рух „буде нездібний виконати своє моральне завдання, буде теж нездібний виконати й своє економічне завдання". (Ст. 35). Д-р Фоке не такий теж однобічний, як його вчитель (Жід) та інші співтовариші. Він не противник економічної ріжнородности кооперативного руху, ні такий беззастережений прихильник примату споживчої кооперації. Спеціялізація кооператив є дуже часто потрібним засобом для навязання тіснішого звязку між членами, але „ріжні тим, що в них ріжне, будуть

зєдинені тим, що в них подібне". „Кооперативний рух є один, а водночас ріжний". Ріжний економічною, професійною, територіяльною структурою повинен зберігати духову одність, що й є власно суттю кооперативзму.

Найцікавіший III-ий розділ праці д-ра Фоке „Кооперативні інтеґрації". З розвитком вимінних взаємин у купецькій і капіталістичній економії прорвався суспільний вузол між продуцентом і консументом. Розділило їх — каже д-р Фоке не тільки фізичне віддалення, але ще більше сама суть — неособова і абстрактна — чистих економічних взаємин. Особистий чинник взаїмної співпраці й залежности, взаїмної пошани і праці й інтересу продуцента й споживача перервала у економічному процесі широка полоса купецької господарки. Кооперація гуртує зразу вільні господарські одиниці при вступній і кінцевій фазі економічного процесу, змагає теж до інтеґрації, тобто обхоплення повноти економічного процесу, від джерел продукції до консумції. Але ні інтеґрація споживчих кооператив, що йде з низу до гори, ні інтеґрація хліборобських, чи інших виробничих кооператив, що йде в противному напрямі, не можуть обняти цілости економічних процесів. Повна кооперативна інтеґрація можлива лише в двох випадках: 1. Якщо процес є короткий і замкнений самий у собі (прим. сільські кооп. млини, пекарні тощо), 2. якщо без огляду на віддаль, яка ділить початкове виробництво від кінцевого споживання, два прим. ланцюги кооперативних інтеґрацій, — один для збуту сіль.-господарських кооператив, а другий споживчих у стремлінні для осягнення джерел постачання стрічаються зі собою та в точці своєї зустрічі зчіплюються разом для співпраці. Неможливі відокремлені інтеґрації подиноких видів кооперації. Для повної кооперативної інтеґрації треба їх співпраці, поспільної пошани умовин життя й праці, розуміння ваги суспільного чинника чи пак переваги його над економічним. Треба отже, щоб для кожного означеного продукту всі слідуючі по собі економічні стадії, від селянського аж до домашнього господарства, виконували до повного економічного етапу наперед безумовно сіл.-господ. кооперативи, а дальші етапи, щоби переводили споживчі кооперативи (деякі посередні етапи можуть виконувати спільні підприємства). Таке становище займає Фоке до питання про місце кооперації в суспільному господарстві та до питання про співпрацю поодиноких видів кооператив. Так само займається в своїй праці д-р Фоке місцем одиниці в кооперативному обєднанні, становищем кооперації до етатизму, а в другій, додатковій частині старається виянити різницю між кооперативним обєднаннями та іншими, що можуть мати теж суспільний характер взаїмної допомоги. Тут можна теж найти ясне відріжнення кооператив від псевдокооператив, цікаві завваги до основних кооперативних правил, (добровільности членства, участи в кооперативних оборотах, рівности осіб), цікавий погляд на кооперативну ренту й її влучну дефініцію (залежність від якости кооператорів). В додатку подає Фоке статистичні дані всесвітнього кооперативного руху й схеми до деяких розділів (головно до III-го розділу) — правда, не надто проглядні для читача.

Книжка д-ра Фоке, це цінне придбання в нашій перекладній, кооперативній літературі; вона не тільки вчить, а й розбуджує чимало власних рефлексій та допомагає до самообсервації і належних висновків. Авторові передмови годиться подякувати за ясне впровадження, без якого читачеві не легко було б пробиватися крізь таке багацтво, але надто фраґментарним стилем креслених думок автора.

І. Витанович.

Chmilewski Z.: **Kartki z przeszłości Centralnej Kasy Spółek Rolniczych** Warszawa, 1939,

В 1939 р. минає 50 літ від основання Стефчиком першої кредитової кооперативи типу Райфайзена. В звязку з цим ювілеєм стоїть і видання моноґрафії Кредитової

установи »Центральної Каси Рільничих Спілок«, що відіграли поважну ролю в розвитку кооперації на терені Галичини. Цею монграфією є »Картки з минулогоЄ З. Хмєлевського, одного зі співробітників кооп. руху. Ця монографія являється останнім твором б. п. автора.

Центральна Каса, як краєва каса для Рільничих Спілок у Львові, від її урухомлення т. є від 1. І. 1909 до 8. II. 1919 була установою краєвого самовряду б. Королівства Галичини і Володимирії з Вел. Краківськім князівством. Галицький сойм в 1899 р. приняв проєкт утворення патронату краєвого виділу над ощадностево-позичковими спілками. Управителем бюра патронату іменовано Стефчика. В тому часі було 26 кредит. кооператив на тому терені. До 1.VII. 1934 р. прибуло нових 1498 кооператив. Великою заохотою для них було уділюваннє патронатом причинку в висоті 400 кор. на купно огнетревалої каси, ділових книг і підручника та покриття коштів зареєстровання. Крім цего уділення 3—5 тисяч корон позички на протяг 4 літ. Крім патронату ухвалою сойму з 1899 р. створено ще позичковий фонд для тих кредитових кооп. в висоті 2 мілонів корон. До цього мало впливати через 50 літ щорічно 40.000 корон з буджету краєвого виділу. Рівночасно виділ міг побирати з Краєвого Банку зачети на р-к будучих рат. В 1902 р. утворено »збірний біжучий рахунок« в Краєвому Банку для реґульовання грошевого обороту кред. кооператив. Були кооперативи такі, що мали надмір капіталу, а другі мали його замало. Почали одні другим позичати і тому витворився хаос. Для запобігання цему й утворено цей збірний біж. р-к. Оборот його 1903 р. виносив на вплатах 1,256.463 кор. на виплатах 892.715 корон.

Хотяй патронат мав велику свободу діяння в краєвому Виділі, однак хотів зовсім унезалежнитися від нього. В. 1907 р. краєвий сойм ухвалив статут центральної каси і затверджено його у Відні 13. X. 1908 р. Сойм призначив 2,000.000 корон на закладовий капітал. В тій ціли віддав весь »позичковий фонд« 520.814 кор. і отворено кридит в Краєвому Банку до квоти 1,479.185 кор. Крім цего переняла вона льокації кооператив у висоті 2,673.646 кор., а рівночасно і позички уділені копеinto кооперативам на 4,165.344 кор. До Надзірної Ради ввійшли з українців др. Ярослав Кулачківський, дир. „Дністра" як віцепрезидент, о. М. Раставецький і рільник з Беневи (п. Підгайці), М. Содомора на 7 членів Над. Ради. До Дирекції не ввійшов ніхто з українців. Каса розвивалася добре. Білянсова сума на 31. XII. 1913 р. виносила 10.952.060 К. Уділених позичок було 8. 681.042 К., льокації кооператив 8.676.170 К. (970 Кооп.) себто 79 проц. білянсової суми. В 1914 р. почали льокації кооператив маліти і з днем 1. VIII. вони зменшилися на 2,8 міл. К. В дні 30. серпня 1914 вона евакувалася до Нового Санча, а відтак до Відня. Мимо війни вона в своїй діяльности не брала під увагу признаної мораторії, а переводила нормально виплати вкладок. Крім цего не переривала звязків з кооперативами і працювала дальше не зважаючи на воєнні події.

Підчас війни льокації кооператив в Касі зростали і осягнули в 1918 р. квоту 231,7 міл. К. Їх переливано переважно до П.К.О., а також і в інших банках.

В дні 11. грудня 1918 р. Центральна Каса перемінилася з самоврядної інституції на установу оперту передусім на кооперативах і своєю діяльністю обняла рільничі кооперативи ріжного типу та піддалася опіці Міністерства Рільництва. В дні 8. II. 1919 затверджено новий статут. Однак реалізація реорганізації стрінулася з поважними труднощами. На останньому засіданні Над. Ради 14. VI. 1919 віцепрезидент Ради др. Степан Федак вніс на руки предсідника писемний протест проти ухвали зміни статуту.

Крім цего давався в знаки і партикуляризм. Він проявився передусім в тому, що не осягнено порозуміння відносно фузії патронату з Варшавським Союзом. Також перенесення місця осідку Каси до Кракова і перебування начального директора Стефчика через 4 літа в Варшаві мало некорисний вплив на розвиток Каси. Інфлянція потя-

гнула за собою зменшення капіталів внаслідок обезцінення їх. І так вкладки краєві і державні, що в 1914 р. виносили 2,5 міл. К. в 1923 р. — 13 тисяч, уділи Кооператив виносили в 1923 р. 8 тисяч, льокації Кооператив виносили в 1914 р. — 11,1 міл. к., а в 1923 р. 18 тисяч К.

Вправді перевалютовання білянсу на основі розпор. з 14. V. 1924 р. побільшило маєток на 132.000 зл., однак всетаки маєтковий стан не був вдоволяючий. Вправді терен діяльности поширився на цілу державу. Однак брак відповідних фондів, партикуляризм гамували її швидкий розвиток. Відділ в Вильні оснований 1925 р. мав 303 кооператив з кінцем 1929 р. Однак в часі крізи наступив спад членів на 25 проц. Цей спад наступив внаслідок ліквідації Кооператив, основаних під натиском адміністраціїної влади. Відділ в Луцьку мав з кінцем 1937 р. 301 кооператив. Спад кооператив 20 проц. (в 1929 р. — 365 кооп.). Відділ у Львові в 1930 р. мав 723 кооп., в 1937 р. — 658 кооп. отже спад 9 проц. Побоювання, як підчеркує автор, що відпадуть від Патронату всі українські кооперативи, тільки в незначному степені сповнилися, бо не всі українські Каси Стефчика відлучилися від Патронату. Також зазначує автор на основі статистики кооператив за 1936 р., що в порівнанні за 1933 р. в 1936 р. кількість рільників в кооперативах, що належать до польських Союзів зменшилася, а в українських збільшилася:

ВОЄВІДСТВО	Польські Союзи		Українські Союзи		% поляків	% українців
	1933	1936	1933	1936		
	в тисячах					
Львівське . . .	209,4	197,4	118,0	173,1	55,8	41,4
Станиславівське .	48,3	49,3	129,0	178,4	17,9	68,6
Тернопільське .	77.2	71,8	115,0	186,3	47,4	50,8
Разом	334,9	318,5	362,0	537,8	—	—
Процентово . . .	100	95	100	149	—	—

Крім цего ще Відділи в Торуні, Варшаві, Люблині, Сандомірі і Кракові. Книжка дає багато цінного матеріялу про кредитову Кооперацію на наших землях. Є написана приступно і цікаво.

І. Гурик

З ПРЕСИ і ЖИТТЯ

Фінансовий тижневик „La Situation Economique et financière", лютого 1939. р.) обговорює проєкт ревалюації (нового оцінення вартости) золота в банку Анґлії, — що його предложено анґлійському парляментові:

»Пишучи кілька тижнів тому про перенос 200 мілionів фунтів штерлінґів золота з Банку Анґлії до »Бритійського вирівняльного фонду«, ми замітили, що незважаючи на знижку фунта штерлінґа від 1931-ого р. і сполучену з тим звишку цін золота в Льондоні золота резерва Банку далі обчислюється на основі давнього парітету.

Отже, коли резерва Банку зменшилася в білянсі з 12. січня 1939 з 326 на 126 мілionів, то Еґалізаційний фонд отримав вдійсності не 200 мілionів, але 350 мілionів фунтів золота, бо рахунковість Фонду є ведена у сучасній вартости фунтів штерлінґів. Цих 150 мілionів надвишки береться з того, що за унцію золота платять згідно з курсом 150 шілінґів, а не 85 шілінґів, (як в теорії обчислював Банк Анґлії.

Цей перенос золота, що дозво-

ляв відновити резерви Еґалізаційного фонду, мав теж і добрі наслідки для курсу фунта штерлінґа, бо його вважають за добрий знак, що британський уряд хоче боронити свою валюту; з другого боку Фонд є тепер достаточно озброєний, щоби забезпечити оборону гроша та протиставитися втечі капіталів з Льондону.

Навпаки, цей перенос золота зменшив був золотий підклад Банку Анґлії з 326 на 126 міліонів та зменшив був відсоток золотого підкладу емісії банкнотів, яка не була пропорціонально зменшена. В тому самому часі, як анґлійський уряд відібрав 200 міліонів золота Банкові, він дав йому таку саму суму скарбових бонів — щоб емісія банкнотів була покрита, фунт за фунт, в державних вартісних паперах, або в золоті, як цього вимагають статути. Отже, коли на початку січня ц. р. 556 міліонів випущених банкнотів були покриті 326 міліонами фунтів золота та 230 міліонами фунтів державних вартісних паперів, то в білянсі з 12 січня ц. р. загальна сума випущених банкнотів була знижена до суми 526 міліонів фунтів, по ресорбції емісій з приводу кінця року; золотий підклад був 126 міліонів, а покриття у державних вартісних паперах — 400 міліонів. Відношення золота до банкнотів в обігу впало з 67 відсотків на 26 відсотків.

У фінансових льондонських колах уважали, що низькість цієї пропорції, хоч вона зовсім теоретична, всетаки може шкодити курсові британського гроша. Тому анґлійський уряд предложив проєкт, який одобрює збільшення фідукційної емісії, тобто збільшення цієї частини грошей, що не є покрита золотом; цей самий проєкт постановляє, що грошевий підклад Банку Анґлії буде оцінюваний тепер по сучасній вартости золота, а вислід цієї ревалюації буде в першій мірі призначений, щоб зменшити фідуційний обіг 400 міліонів фунтів на 300 міліонів фунтів штерлінґів.

Як ми вже казали, золотий підклад Банку Анґлії мав в останньому білянсі 126 міліонів, беручи, як основу, ціни золота 85 міліонів за унцю. Якщо тепер грошевий підклад буде обрахований по дійсному курсі золота в Льондоні, наприклад 148 і пів шілінґів, то він виноситиме 220 міліонів фунтів.

Отже 556 міліонів випущених банкнотів будуть покриті по ухваленні закона ось так: 226 міліонів фунтів — золотом, і 300 міліонів — державними паперами. Відношення золотого підкладу до випущених банкнотів, яке знизилося на початку січня з 67 на 26 відсотків, збільшиться до 43 відсотків.

Новістю в цій системі є те, що Банк Анґлії буде кожного тижня наново оцінювати свою золоту резерву. Вона буде знижатися, якщо штерлінґ звишкуватиме, тобто коли спадатиме ціна золота; в противному випадку вона буде збільшуватися.

Ця щотижнева девалюація золотого підкладу могла спричинити кожного тижня і зміну висоти емісії банкнотів. Отже передбачили, що коли буде знижка штерлінґа, тобто звишка вартости золотого підкладу, то цю надвишку Банк Анґлиїї передасть вирівняльному фондові. Навпаки, якщо фунт звишкуватиме то фонд передасть Банкові у золоті або в скарбових бонах цю ріжницю, щоби забезпечити емісіям бажане покриття в золоті або в державних паперах. Іншими словами принятий спосіб вводить стабілізацію емісії банкнотів.

ПОЯВИЛАСЯ НОВА КНИЖКА ВИДАННЯ РСУК:

„БУКВАР КООПЕРАЦІЇ“

К. КОБЕРСЬКОГО.

50 ілюстрацій в тексті. Легкий виклад елєментів кооп. знання для навчання на кооп. курсах. 160 ст. друку. — Ціна 1.30 зл.

УВАГА КООПЕРАТОРИ! **НОВА КНИЖКА!**

Накладом Ревіз. Союза українських кооператив вже появилася друком

новинка:

ШАРЛЬ ЖІД

Солідарність

З французької мови переклав др. Ю. Студинський
З передмовою дир. О. Луцького

„Солідарність" Ш. ЖІДА — це величний гимн на честь солідарности, цього підставового елементу кооперативного світогляду і одного з головних моторів кооперативного руху. — Не знати цих підстав кооперації — це значить не стояти на певному, твердому ґрунті. — Тож читайте, студіюйте найновішу в нашій мові працю апостола кооперативної благовісти.

Ціна 1·50 зл.

Замовляти в Ревізійнім Союзі Українських Кооператив у Львові, Техніцка, 1.

Книжка про Закарпаття

На днях появилася накладом видавничої кооперативи „Дружина" книжка про Карпатську Україну п. н.

„СРІБНА ЗЕМЛЯ"

Ціна книжки 1 зол. (платна згори), — з поштовою пересилкою 1·25 зол. Хто бере бодай 10 прим і присилає наперед гроші, платить по 80 сот. і не оплачує порта. — Ця книжка повинна найтися в кожній укр. хаті чи установі.

Львів, пошт. скринка 323. — Гроші надсилати тільки складанками П. К. О. — „Дружина" Львів, конто П. К. О. ч. 507.977.

Позір! Дирекції ОСК, ПСК, і пр. кооператив!

При закінченні ділового року і розділі чистих зисків, не забудьте призначити певну квоту на уділи до виробничо-збутової кооперативи

„ҐУЦУЛЬЩИНА"

— п. Косів Ґуцульський —

щоби допомогти нашому домашньому промислові до ще кращого розвитку. — Най у цьому, важному ділі, нашого кооп. виробництва не бракує нікого!

Оден уділ 50. зл., вписове 2. зл., — відповідальність уділами. —

ХТО ПЕРШИЙ!!

Opłata pocztowa uiszczona gotówką. Поштове оплачено готівкою

Книжкові премії!

Запросини до передплати на 1939. рік, що є вже **дванадцятим** роком видання журналу

КООПЕРАТИВНА РЕСПУБЛИКА

єдиного у нас економічно-суспільного місячника, що виходить під ред. др. К. Коберського, накладом Ревізійного Союза Українських Кооператив.

Кожний передплатник „К. Р.", що заплатив до 1 липня передплату за рік, одержить в 1939. році такі

дарові премії:

1. Джордж Голіовк: Історія рочдельських піонірів.

Вперше в українській мові! Джерельно удокументована, богата фактами, приступно написана, клясична праця про початки кооперативного руху.

2. Книжку проф. Шарля Жіда: „Солідарність" в перекладі др. Ю. Студинського.

3. Книжки з видань РСУК. по вибору передплатників, у вартости 2 зол.

Передплата за „Кооперативну Республику" в 1939 році **знижена** і виносить всього **12 зол.** (за 12 чисел по 40 стор. друку). На пів року 6 зол. Окреме число 1 зол. До набуття в усіх книгарнях.

Кооперативні робітники, студіююча молодь і селяне дістають крім премій „Кооп. Республику" **за 8 зол.**, якщо заплатять повну передплату за рік до кінця червня 1938. Сплачувати можна ратами.

Адреса: **ЛЬВІВ, ВУЛ. ТЕХНІЦКА І, РСУК.**

Wydaje: Rewizyjny Sojuz Ukraińskich Kooperatyw.
Redaktor: D-r Karło Koberśkyj.
Z druk. Naukowego Towarzystwa im. Szewczenka we Lwowie, ul. Czarnieckiego 26.
Видав: Ревізийний Союз Українських Кооператив.
Редактор: Д-р Карло Коберський.
З друк. Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, вул. Чарнецького 26.

І С Т О Р І Я
РОЧДЕЛЬСЬКИХ ПІОНІРІВ

ДЖОРДЖ ДЖЕЙКЕБ ГОЛІОВК

ІСТОРІЯ
РОЧДЕЛЬСЬКИХ ПІОНІРІВ

У скороченні подав В. Левинський

ЛЬВІВ 1939

Додаток до „Кооперативної Республики" за 1939 рік. —

Wydaje Rewizyjny Sojuz Ukraińskich Kooperatyw we Lwowie. Z drukarni Naukowego Towarzystwa im. Szewczenki we Lwówie, ul. Czarnieckiego 26.

Накладом Ревізійного Союзу Українських Кооп. у Львові, Техніцка, 1. — З друкарні Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові, вул. Чарнецького 26.

ДЖОРДЖ ДЖЕЙКЕБ ГОЛІОВК.

(George Jakob Holyoake).

Автор цієї книжки народився 13. квітня 1817. р. у Бемінґем Birmingham. Це були часи, коли вся Европа була виснажена наполеонськими війнами й коли робітництво Анґлії переживало найбільші злидні.

Батько Голіовка був майстром у відливарні. Він бажав дати хлопцеві початкову освіту та взяв йому інструктора. Це була на ті часи велика рідкість, бо робітники на це не могли собі дозволити. На девятому році взяв його батько до праці у відливарні. Від 6-тої години вранці до 6-тої години вечором мусів малий Джордж працювати. Вільні хвилини присвячував науці. До 15-ти років учився в недільній школі, а відтак записався до робітничої школи в Бемінґем, де вчили приклонники Оуена. Вчителі дуже полюбили хлопця, бо був цікавий до науки. Часто сидів за книжкою до 3-ої години вночі, щоби вже о 5-тій год. йти до важкої праці у відливарні.

Бемінґем був тоді центром політичного руху в Анґлії. Джордж почав брати в йому живу участь та вписався до професійної орґанізації.

З ранніх літ бачив на власні очі терпіння та злидні народу. Полюбив його, вірив у нього та бажав йому помогти. Став чартистом. Чартизм був тодішньою формою робітничого політичного руху в Анґлії. Джордж не погоджувався з його крайностями.

В марті 1839. р. оженився. Вже раніше зазнайомився з ідеями Роберта Роберта, великого соціяльного реформатора й філянтропа. Голіовк бачив, що деякі оуенівські ідеї не до здійснення. Тимто бажав скомбінувати чартизм із оуенізмом.

У 1838. р. Оуен задля поширення своїх соціяльних ідей повів широку їх пропаґанду й поділив Анґлію на 6 місийних округів. У 1841. р. став Голіовк одним із місіонерів Оуена. Мандрував пішки від села до села, від міста до міста, щоби скрізь ширити науку вчителя. Проте оуенізм тратив помалу на розмаху та значінні. Це дуже смутило Голіовка. Якийсь час був ще проповідником в оуенівський спільноті в Ґлезґові, а відтак переселився разом із родиною до Лондону, де присвятився журналістиці. Го-

ліовк став відомим журналістом. Тут познайомився з Косутом, Маціні, Ґарібальді та іншими славними европейськими вигнанцями, що жили під той час у Лондоні. Часто їздив із відчитами по провінції. В 1843. р. загостив теж у Рочдель, де на робітничих зборах говорив про самопоміч і суть кооперації. Дуже можливо, що саме цей відчит Голіовка дав безпосередній привід до оснування славного рочдельського товариства (1844.). Рочдельським піонірам помагав відтак радою і ділом. Пропаґував молодий рух, де тільки міг, на прилюдних зборах, у часописах.

У 1857. р. видав брошуру п. з. „Самопоміч"(Selfhelp), що її зразу перекладено на многі мови. Перша частина нашої книжки, що її подаємо читачеві, це тільки поширений зміст цеї брошури. Нею причинився Голіовк може найбільше до поширення кооперативної ідеї в світі. При одній нагоді писав він: „Знав я кооперацію, як тільки вона зародилась, захищав її у її початках, коли ніхто не думав, що вона життєздатна та дивився як вона розвинулася в самостійний рух".

У 1878. р. видав Голіовк свою „Історію рочдельськи піонірів" (History of the Rochdale Pioneers), що вийшла під загальним заголовком „Самопоміч народу" (Selfhelp by the People). На неї склалися дві частини. Перша була повторенням брошури з 1857. р.; до другої ввійшли пізніші доповнення. Книга перекладена нині майже на всі культурні мови світа. Її названо „біблією кооперації".

Крім цеї книги Голіовк написав у р. 1875. „Історію кооперації" („History of Co-operation") в 1891. книгу п. з. „Сучасний кооперативний рух" (Co-operative Movement To-day), в 1892. р. книжку п. з. „Шістьдесять літ із життя аґітатора" (Sixty Years of an Agitators Life) і в 1904 р. „Спогади про тих, що відійшли від нас" (Bygones Worth Remembering).

22. січня 1906. р. помер він, щиро оплакуваний усім кооперативним світом.

У визнанні його великих заслуг для кооперації, новозбудована в Менчестері в 1911. р. головна Кватира Британського Союзу Кооператив носить назву: „Дім Голіовка".

ПЕРША ЧАСТИНА.

(1844—1857)

1. Про перші зусилля та про людей, що їх робили.

Рочдельські люди мусіли бути іншої породи, як деинде. Якийсь особливий рід робітників мусів жити в цьому загадковому графстві*) Ленкешір, у південній Анґлії. Інакше не можемо собі пояснити, як це вони так знаменито опанували мистецтво спільної та солідарної праці, як ніякі інші робітники Великої Британії. Вони взяли свої справи у власні руки і, що найважніше, видержали в цьому.

Було це під кінець 1843. р., туманного, хмарного, вогкого, непривітного листопадового дня, коли денне світло, здається, вичерпане, а сонце ледве-ледве блимає. У такий день зібралося кількох бідних, безробітних і голодуючих ткачів, що майже зневірились у своє існування, щоби нарадитись, що можна би зробити для піднесення свого господарського положення. Фабриканти мали капітал, а крамарі — крам. Що могли зробити рочдельські робітники без капіталу й краму?

Чи мали відкликатись до милосерних сердець, що піклувались бідними? Це означало би залежність і невільність. Мали еміґрувати в світ за очі? Це рівнялосяб вигнанню за „злочин", що народилися бідними. Вони вирішили, повести боротьбу за існування власними силами. Хотіли, оскільки це їх стосувалося, витиснути крамарів, фабрикантів і капіталістів. Без досвіду, без знання, без грошових засобів хотіли самі стати купцями й фабрикантами.

Вони розписали підписну листу. Біржа на певно не прикладала б до неї ніякої ваги. Тузин цих рочдельських „Ротшільдів" зобовязався платити що тижня по 2 пенси**) від особи. По двацять двох тижнях не знайшлось у цих „великих акціонерів" навіть стільки гроша, щоби купити один одніський мішок вівсяної муки.

*

---

*) Графство — повіт.

**) Анґлійці рахують свою валюту на фунти (штерлінґів), шілінґи й пенси. 1 фунт (£) = приблизно 20 німецьким маркам, шілінґ (sh) = 1 марці, пенні (многе число — пенси) (p) = $8^1/_2$ пфеніґів.

Оснування рочдельського товариства, що випередило всі інші кооперативи В. Британії, належить привести до даремних зусиль кількох ткачів, поправити свої заробітні платні. Під кінець 1843. р. торгівля флянельовими тканинами — одної з найбільших галузей рочдельського промислу — була дуже жвава. При цій корисній конюнктурі рішили рочдельські ткачі, що тоді дуже лихо заробляли, домагатися від підприємців підвишки платні. Якщо вони могли взагалі добитися підвишки платні, то тільки тепер. Так думали робітники. Проте кожний підприємець, готов був піти на зустріч домаганням робітників, однак під умовою, що на це згодяться усі інші рочдельські підприємці. Для спроби кількох підприємців підвищило платні, але цю підвишку взяли вони назад, коли на неї не погодилися інші підприємці.

Після цього професійна рада, що виступала з домаганням підвишки з доручення ткачів, відбула велику нараду. Радили, що далі робити. По багатьох і довгих мовах рішили обійти кожного підприємця зокрема з домаганням підвишки платні. В разі відкинення домагання, мали ткачі застрайкувати. Але страйкарям треба було давати допомогу. Рішили, що кожний ткач, що залишався при праці (себто в тих підприємців, що прийняли домагання робітників), мусів давати на ту ціль щотижнево по 2 пенси. Цей плян, коли він навіть не багато обіцював, все таки означав поступ.

Треба було його здійснити.

2. Призначення делеґації до підприємців. — Велика дискусія в парляменті ткачів.

Із того, що ми досі сказали, читач може уявити собі, з якими надіями й острахом рада рочдельских флянельових ткачів рішалася на депутацію до підприємців.

„Хто хоче йти?"

Коли поставлено це питання, замовкли найголосніші промовці. Оклики, як: „Ніколи не поступимось!", „Хочемо бачити, чи підприємці довго зможуть стояти на свому!" і т. п. — раптом замовкли. Пять хвиль раніш усі ці оклики гриміли наче розбурхані хвилі на морі. Тепер запанувала тиша. Було саме так, як у тій казці, де миші рішили, привязати котові дзвінок до хвоста. Хто мав однак це зробити?

На щастя, в нашій професійній раді знайшлось кількох відважніших членів. Назначено депутацію, що зразу приступила до діла.

Деякі підприємці згодилися на бажану підвишку. Інші однак воліли замкнути фабрики. Опір цих людей показався для пляну професійної ради злощасним. Проте буйна вдача ткачів не могла ще цього відчути. Вони не розуміли, що проти капіталу не можна боротися без капіталу. Тут міг щось вдіяти тільки розум. Коли ж у людей грає чуття, а розум нічого не вартий, коли він не гострий і не вишколений, тоді мала надія на успіх.

Джордж Джейкеб Голіовк

Наші ткачі, на жаль, кермувалися не розумом, а почуванням. Легша то річ ненавидіти, як думати. І люди зробили те, на що їх стало. Рішили поставитися. Покинули працю в більшому числі, як могли їх їхні товариші підпомагати. Більш тверезі й розумніші робітники дораджували обережність, але між робітниками все знайдеться більшість, що поміркованість окличе за зраду. Ткачі зі своїм домаганням не мали успіху. Підприємці перемогли. Менше тому, що мали слушність, а більше з цеї причини, що їх противники діяли нерозумно.

В тому часі ткачі шукали собі захисту в ідеях **Роберта Оуена***),

У твердому переконанні, що підприємці, відкидаючи їхні домагання, зробили їм кривду, рішили ткачі дійти до своєї мети іншим шляхом. Вони знова повернули до своїх „двох пенсів", віручи, що цим засобом спасуть світ. Рішили, продовжувати тижневу збірку двох — пенсів й у надії, оснувати власне підприємство, щоби таким чином бути паном у власній хаті. А що цих ткачів було небагато, тож почали в успіх справи зневірюватися. Збірка фонду може потривати за довго — казали нетерплячі. Деякі члени професійної ради почали дійсно журитися тим, що навіть найменша сума для бідних спокуслива. Дехто дійсно запропонував, щоби зібрану суму розділити.

Ткачі мали звичай сходитися на наради у неділі вечором у салі темперенслєрів (брацтво тверезости) або в читальні чартистів**). Тут обмірковували всякі ідеї й накінець рішили скликати збори з програмою „Яким способом можна найкраще поліпшити положення народу?"

Дискусія була цікава. Темперенслєри твердили, що до цеї цілі можна дійти єдино через здержання від спіртових напитків, а цілий заробіток треба повертати на вдержаня родин. Це було гарно. Однак тільки тоді, коли робітникові ніщо недокучає і коли він потребує бути тільки тверезим, щоби бути багатим. До того треба було мати ще на увазі, що праці є всюди доволі, що її добре оплачують і що підприємці взагалі дбають про добро робітників. А що досвід кожного ткача усім цим пунктам перечив, то ідея тверезників у проголошеній формі не знайшла ніякого відгуку.

Чартисти знова обстоювали загальне виборче право до парляменту. На їхній погляд, це єдиний засіб, що може мати успіх. Як нарід здобуде загальне й рівне виборче право, тоді сам він видаватиме закони й тоді можна буде усунути всі злидні. Це була друга думка, також перецінювана. Вона допускала, що народнє добро можна просто вирішити, та приймала на певно, що щастя

---

*) Роберт **Оуен**, один із найбільших поборників ідеї супільних реформ, мав посередній вплив на початки кооперативного руху в Анґлії. Тою однак людиною, що її ширила безпосередньо, був лікар Уілієм **Кінґ**, який в рр. 1828—1830 видавав кооперативний часопис п. з. „Кооператор" (The Co-operator). — (Про Оуена й Кінґа чит. в „Кооперативній Республиці" 1938, травень).

**) „Чартисти" (назва походить від слова charter = карта, карта робітничих домагань), робітнича орґанізація в Анґлії 1-ої половини 19-го століття.

людське можна створити самими законами. Проте поліпшення соціяльних відносин це ніякий парляментській винахід. Навіть чисто чартистський парлямент не бувби в стані усунути всі сучасні лиха. Ідея загального виборчого права мала серд членів професійної ради багато приклонників. Правдоподібно була б вона перейшла, якби асоціяністи*) не заявилися проти неї. Вони доказували, що треба би довго чекати, аж усі люди стануть тверезниками, а уряд дасть загальне виборче право. День визволення народу треба би відсунути на довший час. Тимто запропонували вони, щоби ткачі, не перестаючи бути тверезниками чи чартистами, основували товариство, що могло б постачати їм потрібні засоби, задля поліпшення їхнього положення.

Кінець цеї наради був такий, що професійна рада флянельових ткачів прийняла внесок оборонців кооперативної ідеї. Джейкеб **Дейлі** (Daly), Чарлз **Гауерс** (Howath), Джейкеб **Смісіс** (Smithies), Джек **Оент** — ось назвиська осіб, що у цей спосіб станули в підмогу професійній раді. Наші ткачі відбули ще окремі збори, на яких прийнято плян оснування товариської споживчої крамниці.

3. Мета товариства. — Відкриття крамниці. — Чесна купівля — чесна продаж.

Перш за все вирішили наші ткачі продавати свій крам тільки за готівку. Не тому, що може тижневі складки по два пенси не дозволяли давати крам на кредит, ні. Вирішення повстало на ґрунті моральних міркувань. Асоціяністи дивились на боргування як на соціяльне лихо. Вони навчилися, що в торгівлі краще не давати кредиту. Як не корисний він і конче потрібний у великому торговельному обороті, в руках наших ткачів був би небезпечним. Адже ж могли знайтися між ними люди, що не захотіли б у суді присягати, або такі, що їх суддя не допустивби до присяги. Тоді їх товариська крамниця була би віддана на ласку й неласку не чесних людей, що могли б їх просто зруйнувати, як це звичайно буває, де присяга в суді рішає про все. Тому наші ткачі були дуже обережні. Вони рішили нікому не боргувати й цього принципу держаться по нинішній день.

24. жовтня 1844. р. законно зареєстровано товариство наших ткачів під назвою „Рочдельське товариство чесних піонірів" (Rochdale Society of Equitable Pioneers). Як не величаві були згодом успіхи піонірів, ще величніший був їх перший сон: в о н и б а ж а л и с т в о р и т и н о в и й с в і т!

Ось ціль і мета товариства:

„Товариство ставить собі метою дбати про матеріяльну користь і поліпшення соціяльних та господарських відносин членів. Воно рішило зібрати достатній капітал в уділах по 1 фунтові, щоби здійснити такі пляни:

---

*) Так загально називали тоді приклоників Роберта **Оуена** від того, що вони бажали поліпшити положення народу через „асоціяції" (спілки).

Оснування крамниці для продажу харчів, одежі і т. д.

Будову або купно домів, що в них могли б жити ті члени, які бажають взаїмно помагати собі при поліпшенні свого господарського й соціяльного положення.

Фабрикацію предметів, що їх виробляли б безробітні або такі члени, що потерпіли від постійного скорочування заробітної платні.

Для дальшої користи та для забезпечення членів має товариство купити або видержавити один або й більше маєтків; ці маєтки мали би управляти безробітні члени або такі, що їх працю лихо оплачують".

Відтак слідує плян:

„Як тільки буде це можливе, товариство має приступити до орґанізації власними силами продукції, розподілу, виховання й самоуправління, або іншими словами: товариство має оснувати самовистарчальну громаду або стати в допомозі іншим товариствам, що мають орґанізувати такі громади".

Це були великі, далекосяжні постанови для реґулювання продукційних і торгівельних відносин, що їх здійснення по 50-ти літній важкій і терпеливій праці вдалося тільки на половину.

Відтак слідують другорядні, знаменні постанови:

Задля поширення тверезости товариство має в однім із своїх домів одкрити як найскоріше протиалькогольну гостинницю".

Коли ці великі пляни мали бути швидше здійснені, як проєкти всеспасаючих тверезників або чартистів, то треба було, розуміється, піддати дещо жару до праці товариства. Збірка гроша надибує на головні труднощі при всіх підприємствах робітників. Товариство чесних піонірів мало тоді приблизно 40 членів, що мешкали в ріжних частинах міста, по части й на передмістях. Той, кому довірено збирати складки членів, мусів иноді перебігати яких 20 миль. Як це не було важко, знайшлись члени, що зі запалом місіонерів узяли на себе це завдання.

Іменовано трьох збирачів, що кожної неділі ходили від члена до члена. Місто поділено на три округи.

Щоби скоріше повести справу, заведено новість. Замісць двох пенсів рішено збірати по три пенси. Нарешті зібрано страшно велику суму — 28 фунтів.

Із цим капіталом почали рочдельці здобувати новий світ.

*

Жабина вулиця (Toad Lahe) в Рочделі в 40-ових роках минулого століття не належала до дуже привітних. Не даремно й мала вона таку назву. Підвалля маґазину при Жабиній вулиці було початковим приміщенням для підприємства піонірів. Його винайми вони на три роки, платячи річно по 3 фунти за комірне. Уілієм Купер (Cooper) був першим касієром. Його завдання в перших роках було не легке. Семюелові Ешуорсові (Shworth) доручено уряд крамаря. На складі крамниці було трохи муки, масла,

цукру та вівсяних круп. Це був увесь крам, що його занотовано в протоколі товариства з 12. XII. 1844. р. І з цим „чесні піоніри" розпочали гіркого вечора, 21. грудня 1844. р. — це був найдовший вечір у році — своє підприємство.

Довідались про своїх конкурентів і крамарі міста й дехто з них із цікавости подався на Жабину вулицю, щоби побачити на власні очі свого ворога.

Та цьому страшному ворогові якось ніяково було показатися на світ.

Кількох товаришів зібралось потайно, щоби взяти участь у відкритті власного склепу. В низькому темному приміщенні маґазину стояли вони наче заговірники й радились довго, хто має бути тим смільчаком, що відчинить крамницю. Нарешті знайшовся такий смільчак і розкрив двері крамниці. Через кілька хвилин опісля Жабина вулиця заносилася від сміху й реготу.

Ленкешір мав своїх уличників, як їх має Париж і кожне інше місто. Ці збиточники зявляються всюди, де можна щось висміяти. В Рочделі називають їх „цівкарями". Від того, що вкрадаються до фабрик і, як ніхто не бачить, конфіскують повні цівки з машин із прядивом, а порожних не рухають.

На відкриття товариської крамниці прибули вони в „комплеті". З глузливою нахабністю підглядали всі закамарки, переглянули з найбільшим безстидством бідну виставу масла й вівсяних круп крамниці, ушикувалися накінець перед її дверми й заревіли хором: „Га! Нарешті божевільні ткачі відкрили свою крамницю!"

Перед нашими товаришами стояли поважніші труднощі до поборення. Їхній невеличкий капітал примушував їх покривати свої потреби тільки в дуже обмеженій кількості, що не дуже виходило на користь дешевости та якости краму. До того деякі члени були задовжені у дрібних крамарів. Через те не сміли вони брати харчів у копеafiративі. Інші знова не захотіли поносити невеличких жертв часу й своєї вигоди в користь загальної справи. Було хвилево й так, що кооперативний товар був гіршої якости й іноді коштував теж дещо дорожче. Це відстрашувало людей від закупів у кооперативі, хоча засновано її виключно в їх власному інтересі. Якщо чоловіки й почувалися до свого обовязку, то не завше вдавалось їм переконати в цьому своїх жінок. Чиста якість, добра воля, чесна міра та ввічлива услуга, купівля без торгування, продаж без шахрайства — це все дає звичайній людині більше морального задоволеная, як може дати їй та дрібничка, яка заставляє її купувати харчі дешевше деинде.

Як важко викоріняти лихі навички, та як недбалі люди в тому, щоби до них не допускати! Коли вимагаємо, щоби продавці були чесні, мусимо самі бути чесними покупцями. Ті крамарі, що хочуть усе дешевше продавати як інші, мусять бути свідомі того, що вони ризикують бути нечесними, себто мусять ошукувати або

фальшувати крам. Наша маленька кооператива дбала більше про мораль у ділових зносинах, як про великий зарібок. У цьому відношенні вона підносила своїх членів і покупців на вищий щабель моралі. В початках копeративи не всі її члени схильні були держатися цих засад. Все ж таки велика частина з поміж них була вірними кооператорами. З близька і з далека приходили вони до кооперативи, щоби купувати в ній без огляду на те, чи ціни краму були високі або низькі, чи якість була першорядна або дещо гірша. Вони купували, бо це було їхнім обовязком. Ці люди не давали на себе нікому впливати. Вкінці нове підприємство стало задовольняти й жінок і вони стали його хвалити.

Ці члени товариства, що вірно виконували свої обовязки, бажали ціплом природно, щоби робили це й інші. Вони хотіли, щоби кожний член купував у своїй крамниці, а не деинде. Мало того. Вони задумали примушувати всіх членів бути покупцями у своїй кооперативі. Джейкеб Дейлі, секретар товариства, поставив сам внесок на виключення тих членів, що не купували в кооперативі. Одначе Чарлз Гауерс спротивився цьому внескові, з тої важливої причини, що його приняття спиняло б свободу руху членів. Я, казав він, бажаю успіху товариству, проте свобода дорожча для мене, ніж усе інше, та краще зректися товариству користей, як відмовитись членам од неї. Ми побачимо далі, що наші славні кооператори ніколи не відступали від цеї засади. Джейкеб Дейлі взяв свій внесок назад.

4. Недостача капіталу. — Перші статути. — Як приймали нових членів!

У березні 1845. р. рішено: в наступному чвертьріччі просити владу о дозвіл продавати чай і тютюн і то на імя Чарлза Гауерса. На це потрібний був дещо більший капітал. Бо хоча число членів збільшувалось, каса крамниці не мала на ту ціль потрібної готівки. Скликали прилюдні збори. Один член обіцяв внести пів корони, один 5 шілінґів, а один аж цілий фунт. Заяву цього останнього прийняли з немалим збентеженням. Подивляли цю людину з одного боку як „міліонера", а здругого як „мученика". Инші члени обіцяли внести суми, на які могли спромогтися. В цей спосіб збагатилися у тютюн і чай. Із кінцем 1845. р. товариство числило 80 членів, а капітал його виносив 181 фунтів, 12 шілінґів і 3 пенси.

Спершу виплачували $2^1/_2$%, відтак 4% від уділів. Після відрахування цих відсотків та невеличких коштів на адміністрацію, всю надвишку ділили між покупців у міру їхніх закупів. Тепер навчилися члени цінити своє товариство. Замісць попадати в чужих крамарів у довги, знайшли вони в ньому щадничу касу, яка давала їм можливість робити ощадности без зайвих вкладів.

В останньому чвертьріччі 1845. р. тижневий оборот крамниці перевищував суму 30 фунтів.

Товариство росло і для сфінансування підприємства члени рішили зібрати капітал у 1000 фунтів. Цю суму поділено на уділи по 1 фунтові. Однак один член не міг набути більше уділів, як чотири. Кожний член зобовязався заплатити відразу на уділ 3 пенси, а решту мусів сплачувати теж по 3 пенси від одного уділу. Членів, що занедбувалися у сплаті рат, карали, за вийнятком хорих, безробітних або тих, що попали в злидні. Останні могли теж продати свої уділи, як мали їх більше, однак один мусіли задержати*).

Перші в 1844. р. надруковані статути товариства підпали пізніше многоразовим поправкам. Основне в статутах не підпало змінам. Особу, що бажала вступити в члени товариства, мусів другий член формально запропонувати. Її імя і назвисько, становище й місце прожитку мусіли бути загально відомі. Тоді доперва приймали її загальні збори.

Управа товариства складалася з голови, касієра та секретаря. Їх вибирали що пів року. До управи входило ще 3 ревізорів (trustees) і 5 членів. Ревізорів іменували. Управа сходилась кожного четверга вечором на своє засідання.

День одкриття товариської крамниці святковано рікрічно відбуттям загальних зборів, після яких улаштовували чайний вечір.

Крамниця була відчинена в понеділки й суботи вечорами, в понеділки від 7—9 год., в суботи від 6—11 год. Однак уже від 3. березня 1845. р. відчиняли її в понеділки від 4—9 год., в середи від 7—9, в четверги від 8—10, пятниці від 7—9 і в суботи від 1—11.

2. лютня 1846. р. рішено відбувати по суботам попол. товариські сходини членів — знак, що ткачі почали своїм товариством живіше інтересуватися.

Нові члени прибували. Капітал товариства збільшувався з уділів і доходів. Тижневий оборот теж.

Від жовтня цього-ж року почали продавати в крамниці мясо.

Рік 1847. був дуже тяжкий; деякі члени виповіли свої уділи. Проте число членів зростало. Люди скоро переконалися, що приналежність до товариства лежить у їх власному інтересі. З кінцем цього року товариство числило 110 членів. Капітал збільшився до 286 ф. 15 ш. і $3^1/_2$ п., а тижневий оборот у останньому чвертьріччі виносив пересічно 36 ф.

І 1848. р. належав до тяжких. Почався він великими злиднями. Це однак не спинило напливу нових членів до товариства. Від цього року рішено не збирати вкладок по домах. Їх платили самі члени раз у тиждень, у приміщенні товариства до рук касієра. Ані революція заграницею, ані неспокої і злидні в батьківщині не стояли на перешкоді дальшому розвиткові цього мудрого й мирного діла. Число членів зросло до 140, капітал збіль-

*) При цьому однак, хоча член мав кілька уділів, на Зборах товариства, при голосуванні його голос числився тільки один раз. Про це буде мова ще далі. — **Перекл.**

шився до 397 ф. а тижневий оборот крамниці в останнім чвертьріччі 1848. р. піднісся на 80 ф.

Нижнє приміщення старого маґазину показалось за тісне. Славні товариші винайняли цілий дім, що складався з 3 поверхів і піддаша і то на 21 років.

У 1849. р. число членів знова збільшилося. Другий поверх призначено на салю зібрань і на читальню, що для неї запренумеровано газети й журнали та закуплено книжки. З кінцем цього року товариство числило 390 членів, маєток збільшився на 1139 ф., 19 ш., 1 п., а тижневий оборот в останнім чвертьріччі пересічно на 179 ф.

5. Внутрішні й зокільні вороги та про те, як їх перемогли.

В наступному році виринула в товаристві небезпека внутрішнього розладдя. Реліґійний спір пробував витиснути на товаристві свою печать. Бистрий зріст товариства привів до його чимало нових членів, що належали до ріжних віроісповідань. Це були члени, що не були виховані в школі практичної терпимости. Вони не могли розуміти того, що таку свободу, яку вони мали в товаристві, треба теж признати й іншим членам. І ось постановили вони, щоби салю зібрань у неділі замкнути, а реліґійні дискусії взагалі заборонити. Здоровий розум не упереджених членів бунтувався проти цього. Вони цінили свободу думки понад усе. І з жахом дивились на це фатальне джерело незгоди, що розбило вже не одно допомогове товариство та загрожувало лихом і нашому*).

4. лютня 1850. р. радили загальні збори товариства над внеском. Вони заявились за повною свободою думки й поглядів кожного члена, виходячи з того, що терпимість є умовою розвитку кожного товариства. Проте збори приняли ще такий внесок: пропозиції на приняття нових членів можна ставити тільки в шість місяців після найближчих зборів. Од цього часу запанував у товаристві мир що до цеї справи.

Реліґійна буря перейшла й товариство далі гарно розвивалося. 1850. р. мало воно вже 600 членів. Капітал його збільшився на 2,299 ф., 10 ш. і 5 п.,а тижневий оборот у останньому чвертьріччі виносив переісчно 338 ф.

Від квітня 1851. р. крамниця товариства була відчинена через цілий день.

Із того часу розвиток товариства пішов швидким темпом.

*

Велике чудо, що його наші рочдельські товариші доконали, було те, що вони побудували розвиток товариств на єдности.

---

*) Рочдельські піоніри берегли невтральність товариства, хоч признавали кожному право свобідної виміни думок і поглядів. Сучасна кооперація є рівнож невтральна. Однак іде до цього відворотним шляхом: вона ухиляється від всякої реліґійної дискусії і політики.

В многих робітничих товариствах а також і в товариствах инших суспільних кляс знайдеться завше певна скількість особливого рода людей, що, здається, уродилась під нещасливою звіздою. Вони наче дихають ворожнечою і недовірям до всього. Вони незгідливі, а їхній голос усе зраджує сварливість. Вони нещирі та ніколи не задоволені. Можнаби їх назвати суспільними їжаками, що їх колючки все наїжені. Дивляться на справи все не так як люди, все навпаки. Там, де справи прості, вони все щось винюхають, усе щось запідозрюють. Роблять так, начеби не знали, чого хочуть. Вступають до товариства не на те, щоби в йому працювати, але в дійсности на те, щоби в йому все ганити й „критикувати". Їхнє постійне невдоволення инші члени товариства все дуже відчувають. Вони стають язвою товариства.

Такі люди знайшлись у початках і в „Рочдельському товаристві чесних піонірів".

Ось вам один із них, що його називали Беном. Ніколи не був нічим задоволений. Про те з цим нікому не жалувався. Нікому не довіряв, усе критикував, усе розвідував, у всьому сумнівався. Незадоволення своє виявляв найчастіше не словами а киванням головою. Після років незадоволення хмари його розвіялись. Переконався, що його ощадности мимо недовіря збільшилися. Пішов до касієра, підняв готівку та вернув до дому з розясненим обличчям мов Мойсей із Синайської гори. З того часу зникло його недовіря.

Другий сторож народнього добра був далеко прикріший. Був противенством Бена. Всюди, де тільки міг, виголошував своїм громовим голосом безконечні промови. Наводив на людей жах і грозу. Не ломив собі голови, щоби щось доказати й не хотів навіть вірити, що все в порядку. Його просили, щоби приходив на засідання управи. Ні, його навіть вибрали до неї. І тільки на те, щоб мав нагоду щось робити, а не тільки язиком молоти. Його однак обурювало виконування свого обовязку. На засіданнях управи сидів усе повернений до неї спиною і в цій нетовариській поставі давав вислів своїм поглядам. Чи мав він вуха як заяць на спині, цього не сконстантовано. В кожному разі, о скільки не мав задніх очей, не міг бачити, що діялося за столом. Це був рідкий тип опозиціонера. Накінець дався все-ж таки підкупити. І не чим иншим, як товариським зворотом; як мали його виплачувати, розвідувався про нього, де тільки міг. Коли касієр виплатив йому його срібняки, втихомирився і сховав свою злість. Коли відтак ніколи не хотів признати, що все в порядку, то все-ж таки перестав твердити, що все погано.

Товариство з самого початку дбало про виховання людей. Попри виконування своїх обовязків, постачаючи членам харчі, віддало їм салю на сходини. Тут сходилися робітники після денної праці. Тут панувала згода, бо панувала рівність. Всі члени були рівноправні. Кожний міг свобідно висловлювати свою думку про все, що його інтересувало. Тут члени зазнайомлювалися зі

станом підприємства. Засідання управи були для кожного доступні. Там, де все діється отверто і нічого не скривають, загибає недовіря. Довірливість і оправдана гордість членів росли. Бо кожний член був тут своїм паном. Він був покупцем і власником водночас.

Проте не все йшло гладко. Попри природні перешкоди повставали через глупоту й недосвідченість ще инші.

Бідність є більшою перешкодою на шляху поступу, як пересуди. З малим капіталом у руках не можна купувати ні добре, ні дешево. Що купується в малому підприємстві, — з правила гірше і дорожче. Принаймні так воно було в тих часах. Це знеохочує бідних, котрі мусять рахуватися з кожним сотиком. Ніщо не помагає переконувати бідних, що вони ці видатки, тільки збільшені, одержать назад при кінці кожного чвертьрічча у формі товарового звороту. Страта одного сотика більше для них значить, як надвишка 50 сотиків по 3 місяцях. Отак, заки людям можете помогти, треба дати їм освіту. Розсудливість і задоволення це рослини, що на ґрунті темноти дуже помалу приймаються.

Коли ви переїдетеся через промисловий Ленкешір, всюди помітите велике число малих крамниць, де робітники набувають харчі а також і одежу. Тут панує з правила система боргів. Плата за крам готівкою це виняток. Покупці цих крамниць мають „боргові книжочки", що в них крамарі записують закупи. Коли робітники одержать заробіток, вирівнюють свої борги. Проте все якась решта довгу залишається у крамаря. Цей довг звичайно збільшується. Як заробітки малі, або робітник знайдеться без праці, цілком природно, попадає він у такі довги, що з них тяжко вилізти.

*

Які-ж труднощі мусіла кооперація поборювати, хоч мала на людей такий гарний моральний вплив, а державі приносила таку велику користь!

Уряд дивився на неї як на страшний, політичний заговір. Капіталіст уважав її свого рода грабіжницькою системою. В парляментах відносилися до неї з підозрінням. Суспільні економісти писали проти неї. Навіть духовенство нападало на неї. Кооперація, ворог визиску, мусіла завзято боротись. Досвід учить, що нову ідею, добра вона чи лиха, все люди поборюють. Вони надто привикли до старого. Тому поборюють усе нове, що загрожує існуючому старому.

Що-ж говорити про дрібних крамарів, які в кооперації почали добачувати свого конкурента?

Дякуючи здоровому розумові рочдельців, не прийшло між ними та приватними крамарями в Рочделі до поважних непорозумінь. Вони мали доволі журби й праці, щоби дбати про поліпшення своїх відносин. Їхні успіхи в початках були такі скромні, що ніхто не міг дивитися на них заздрим оком. У перших ча-

тирьох роках вони не мали ніякого впливу на дрібну торгівлю в місті. В останніх однак роках приватні крамарі, особливо дрібні, без сумніву почули вплив кооперативи. В кількох випадках мусіли вони навіть свій інтерес закрити.

Рочдельці все держалися здалека від конкуренції з приватниками. Як ціни на крам підскочили, підвищували й вони. А як крамарі ціни на крам зменшували, щоби цим шкодити кооперативі та показати людям, що вони можуть продавати дешевше, то коператива не йшла в їхні сліди.

Кооператива поступала пристойно й гідно. Вона держалась справедливої пересічної ціни. Мудрі засади рочдельців були такі: „Щоби бути чесними, мусимо рівнож брати додатки до цін". „Якби ми захотіли напр., продавати цукор без накидки, тоді мусіли б покривати страту в потайній формі на иншому крамі". — „Нічого не хочемо робити потайки. Можуть инші не накладати накидки на ціни, ми мусимо. Не хочемо йти за иншими та продавати крам дешевше. Хочемо бути чесними!" І з цею торгівельною політикою вони перемогли.

Не бракло фабрикантів, що виступали проти коперативи. Одні через несовісні інформації про неї, ширені крамарями, другі з темного побоювання, що їхні робітники через кооперацію можуть стати незалежними. Проте ці побоювання тривали не довго. Один фабрикант, що йому радили, аби викинув із своєї фабрики робітників, що були членами товариства, відповів ввічливо, що для цього не добачує ніякої причини. Як довго люди виконують свою повинність, то це не його річ, приказувати їм, де вони мають купувати. А як вони навчились ощадности, то він не може бачити в цьому ніякої шкоди. Це їх право й це може вийти їм тільки на користь.

Не дивно, що члени споживчого товариства почали тішитись не тільки у фабрикантів, але і в цілому місті загальною пошаною.

Повільний розвиток рочдельського руху за перші три роки, можна приписати недостачі довіря робітництва до товариства, що поставило своїм завданням поліпшення свого соціяльного становища. Це тяглося так довго, доки заощаджений гріш покупців у товариській крамниці не став повертати у формі лишків назад до їх кишень. Недовіря почало зникати. Люди переконалися, що кооперація це ніяка спекуляція.

6. Велика млинова кріза.

З кінцем 1850. р. появляється в історії нашого руху нова кооператива під назвою „Збіжево-млинове товариство на рочдельську округу" (Rochdale District Corn Mill Society). Подібна кооператива існувала вже давніше в центрі анґлійського сукняного промислу, в Лідс (Leeds). Рочдельське млинове товариство мало свою головну підпору в споживчому товаристві чесних піонірів. А що воно на цьому інтересі не розумілося, треба було, на

велику шкоду млина, покладатись на чужих людей. Наші піоніри вложили в цей млин у формі уділів 400—600 фунтів.

В 1851 р. почали млиновому товариству на рахунок муки кредитувати. На жаль, мука була меншевартної якости. На це склались дві причини. По перше, млинове товариство, не маючи потрібного капіталу, було примушене там купувати зерно, де йому давали на кредит, замість там, де воно було найкраще. Через те попало воно в руки кредитовця та мусіло часто брати зерно иншої якости й по високій ціні. По друге, головний мельник не розумівся на своїй справі. Товариство чесних піонірів рішило брати муку виключно від свого млина. Коли мука вийшла гірша, її збут зменшився. Це спричинило крізу млинового товариства. З кінцем третього чвертьрічча 1851 р. млин мав 441 ф. страти. Це викликало в піонірів велике негодування. Люди боялись, що млин провалиться і що їхні уділи пропадуть. Пішли темні поголоски, що млин скрахує. Деякі члени вимагали, щоб зірвати з ним. Инші знова хотіли рятувати його та пропонували, щоби на покриття страт млина кожний член споживчого товариства зложив по 1 фунтові. Відтак мали млинове товариство розвязувати. Однак піоніри, а між ними головно Смісіс, були тієї думки, що від цього потерпить добре імя їх товариства. Воно перестало б бути „піонірським". А при ліцитації млина ледве чи одержали б від 1-фунтового уділу 10 шілінґів.

Тут мусіли члени доказати своє довіря до товариства. Так і сталося. Щоби побороти труднощі, принесли вони готівку, хто що міг. Тільки кількох здержалося від цього. Між тими, що за ніяку ціну не хотіли допустити до ліцитації млина, визначився особливо Ейбрегем Ґрінвуд (Greenwood). Він так перенявся справою, що це коштувало його дуже багато здоровля.

Як дуже доля товариства піонірів залежала від чесноти його урядовців, можна було бачити на крізі млина. Один із мельників купував зерно там, де йому давали провізію. Розуміється, шкоду від цього мав млин. Другий мельник мав слабість до алькоголю. А його наступник не любив говорити правди. З цього виходив нелад. Були ще инші браки: книги були ведені по партацьки і т. д.

Із діловою розсудливістю й енерґією приступили піоніри до поправи відносин. Лихого управителя усунули. Його обовязки переняв сам Ґрінвуд, голова кооперативи. Взяли платного книговода. Помалу почали сплачувати довги. Праця й енерґія дали добрі наслідки. Довг сплачено й млин почав давати надвишку.

*

При відкритті споживчого товариства перехвалювався один приватний крамар, що весь його крам він міг би привезти на тачках. І це не миналося з правдою. Крамар мав у десятеро більше капіталу. Він грозив, що продаватиме дешевше, щоби зруйнувати товариство. Що він міг продавати дешевше, це так. Знищити од-

нак товариство, це було понад його силу. Ткачі держались купи й держались сильно.

Інші купці пророкували кооперативі певний упадок.

Коли в 1849 р. рочдельська щаднича каса ганебно скрахувала, а бідний нарід стратив через це многі тисячі фунтів, тяжко заощадженого заробітку, зруйновані люди шукали захисту в споживчому товаристві. Многі ткачі почали складати свої ощадности в кооперативі. Тут знайшли вони все: певність, бажану контролю, і вище опроцентування. Виплачений гріш з конкурсової маси банку передавали люди кооперативі. Вони мали більше довіря до чесних піонірів, як до ошуканчої щадничої каси.

Пророцтва приватних крамарів, що рахували на певний упадок товариства, не здійснились.

Коли ж прийшла кріза млина, заворушились знову крамарі. Й пішли в рух усякі темні поголоски. Це мало свої наслідки. Управа товариства нічого не говорила. Вона дала тільки свому касієрові приказ: виплачувати кожному бажану суму. Одна жінка, що мала в товаристві 24 фунтів, виключно з надвишок, зажадала звороту 16 фунтів. До своїх добродіїв мала вона певне співчуття і тому не хотіла підняти всеї суми.

— Хочете відкрити підприємство? — питає її касієр.

— Ні! — відповіла вона. — Але я хочу мати гроші.

— Гаразд. Однак мусите знати, що суму треба виповісти.

— Так. Саме хочу це зробити.

— Гаразд, — відповів касієр, — виповідження зобовязує нас тільки тоді, як у нашій касі не брак гроша; під цю пору можемо однак зрезиґнувати з виповідження. Гроші можете одержати негайно.

Людина була цим заскочена. Вона була примушена взяти гроші. Однак мала почуття, що зробила дурницю.

По 18 місяцях прийшла назад до товариства. Розуміється, з грішми. За весь цей час держала їх сховані у панчосі — (славна патентована скарбонка бідних!) — і втратила відсотки. Вона оповідала касієрові всю історію з виповідженням, як то крамарі запевняли її, що товариство цілком певно скрахує. Її довіря до товариства було від тепер безмежне.

Подібних прикладів було більше.

Від вкладчиків перейшла паніка на доставців. Не тривала довго.

Під цю пору банк у Рочделі зробив піонірам велику прислугу. Хтось зробив перед директором банку та в приявности купців увагу, що зі споживчим товариством погано. Видимо залежало цій людині, щоби директор банку потвердив ці слова. Він однак відповів, що цьому не вірить, бо товариство має від довшого часу ульокованих у банку 2000 фунтів, яких ніколи не на-

рушувало. Ця відповідь тільки скріпила довіря людей до товариства в цілому місті. І коли вкладчики без винятку одержували на бажання свої гроші назад, повернуло й серед них давнє довіря до товариства. Коректне поведення піонірів усунуло всі сумніви щодо платної спроможности товариства.

Білянс млина з третього півріччя 1852 р. виказував надвишку 100 фунтів. Цей успіх треба було завдячувати праці й енерґії Ґрінвуда та його товаришів.

7. Повільний поступ. — Товариська крамниця в суботу увечорі.

Товариство чесних піонірів мало сім відділів: харчевий, текстильних товарів, мясний, шевства, деревяної обуви, кравецтва й гуртівню. Кожний відділ вів власну рахунковість, а з кінцем кожного чвертьріччя роблено загальний білянс, що давав перегляд цілої установи.

Відділ харчів, як знаємо, відкрито в грудні 1844. р. і то на початок із 4 товарів. Тепер має він усе, що взагалі може бути в споживчій крамниці.

Текстильний відділ улаштовано 1847. р. з невеличкою скількістю товарів. 1854. р. почали вести його окремо.

1846. р. товариство почало продавати мясо. 1850 р. придбало власний дім. Для потреби товариства купують і ріжуть воли, вівці, свині й телята. 1850. р. тижневий оборот відділу виносив пересічно 130 ф.

Шевський і кравецький відділи відкрито 1852. р.

Відділ гуртівні розпочав свою діяльність з 1855. р. З рочдельської гуртівні брали крам не тільки члени товариства, але й кооперативи Ленкеширу та Йоркширу*).

*

Членам товариства, що мешкали подальше від крамниці та що робили свої закупи раз на 14 днів треба було доставляти крам до дому. Це було невигідно. А що число членів росло з року на рік, то щоби ці труднощі оминути, рішено відкривати філії.

Понижчий рисунок подає нам картину, як виглядала така філія. На вузьких дошках по обох боках дверей крамниці, що були такі високі, як вхід до неї, читаємо:

КРАМНИЦЯ ТОВАРИСТВА ЧЕСНИХ ПІОНІРІВ

Законно зареєстровано.

Ціль:

Поліпшення соціяльного й господарського положення членів.

---

*) Графства в північній Анґлії.

Надвишку розділяють між покупців у міру їх закупів.

Тверді ціни.

Від уділів платять 5%

Продають тільки за готівку.

Надвишку обраховують чвертьрічно.

Стару крамницю ткачів і цілий будинок, що його товариство винаймило в 1849. р., треба було ремонтувати. Весь дім відновлено. Одну кімнату віддано на читальню, одну на бібліотеку.

Млин віддали в державу. Він був поза містом. У самому місті товариство вибудувало новий млин. Спровадили парову машину та все машинове приладдя найкращої й найтривалішої якости. Новий млин почав працювати з капіталом 8450 ф., до чого піоніри вложили 3731 фунтів.

*

Річне звідомлення товариства з 1855. р. заповіло оснування „фабричної кооперативи". Це був перший крок до здійснення пляну з перед 11 років: пляну орґанізації заробітку для членів. Основний капітал товариства виносив 4000 ф., з чого піоніри дали 2042 ф. Фабрика була текстильна, мала 96 механічних варстатів і давала роботу 42 особам.

В 1853. р. закупило товариство маґазин при Жабиній вулиці напроти старої крамниці. До нового дому перенесли продаж муки, мяса і подібних товарів. Туди перенесли теж приміщення управи й бюра.

Побічні доми винайняли для приміщення відділів текстильного й шевського.

В суботу увечорі крамниці товариства при Жабиній вулиці представляли дуже живу картину. Маси веселих покупців спішать до кооперативи. О 7 год. пять службовиків уже працює за своїми столами. Одні відважують товар. Хлопці помагають при роботі. В крамниці два столи, приблизно по 10 м. довгі. Услуга ввічлива. Жінки й діти членів, скільки їх тільки може примістити крамниця, полагоджують свої закупи. Инші мусять чекати перед дверми й держати чергу. По противному боці вулиці, у текстильному відділі три крамарі обслуговують людей. У мясному відділі стільки ж. У сусідніх будинках працюють шевці й кравці. Книговод сидить у свому бюрі, занятий контами членів та иншими писемними справами.

В читальні на першому поверсі повно робітників. Здебільша молоді, заняті читанням ґазет і журналів. Поруч бібліотека. Бібліотекар має багато праці. Члени, їх жінки, дочки й сини приходять за книжками.

О 10 г. вночі зачиняють усі крамниці й льокалі товариства.

Не тільки жвавий рух при Жабиній вулиці приковує увагу глядача. Ще в більшій мірі — той живий і шляхетний дух, що його оживлює. Продавці і покупці стоять тут проти себе наче приятелі. Не має місця тут для ніякого використовування по одному боці та недовіря по другому. Суботніми вечорами тут царює радість і моральне задовілля.

Ці маси скромних робітників, що раніше ніколи не мали їди, яких харчі все були фальшовані, яких чоботи все перемакали, одяги були повні бруду, яких жінки теж були брудні, — купують тепер наче міліонери й живуть, оскільки ходить про чистоту харчів і одягу, як князі. Вони виробляють власні матерії, шиють власний обув і власні одяги, мелять власне збіжжя. Купують найчистіший цукор і найкращий чай, мелять найчистішу муку. Ріжуть найкращу, здорову худобу.

Коли-то капіталістична система давала бідним людям такі користи? Чи може хто сказати, що моральний рівень цих людей під вливом нових відносин не піднісся? Рочдельські тверезники признають, що товариство від свого оснування видало більш тверезих людей, як уся їх із трудом і коштом ведена пропаґанда. Люди, що ніколи не знали, що це значить жити без довгів, і бідні жінки, що по сорок літ не мали при собі зайвого сотика, тепер на стільки багаті, що можуть будувати для себе малі доми. З готівкою в кишені йдуть вони кожного тижня на свій „базар". На цьому базарі не має недовіря, обману, ані фальшування краму, ні неприємного торгування за ціни. Ніхто в цьому не заінтересований. Продавці услуговують покупців солідно й ввічливо. Не перехитровують і не підлещують. Знають тільки один свій обовязок: міряти чесно, важити повно, подавати чистий і нефальшований крам. У инших частинах міста, де панує система визиску, ніяка проповідь не може похвалитися такими моральними успіхами.

А що товариство не продавало на борг, то воно й не мало страт. За всю 13-літню діяльність, при доході 303.852 фунтів, не мало воно ані одного процесу.

Збори товариства виглядали в перших роках наче справжні родинні свята. Пізніше, як число членів значно зросло, приняли вони більш діловий характер. Товариство, що числить нині (в році 1857.) 1850 членів, розуміється, не може відбувати своїх загальних зборів у власних приміщеннях. Для зборів беруть велику міську салю, де грає театр і відбуваються концерти.

Начальники підприємства лишились такими скромними й безпретенсійними людьми, якими були перед 13-ти роками. Проте це люди ділові та великих моральних прикмет.

Понижча таблиця показує розвиток споживчого товариства за 13 років, від кінця 1844. р. до 1857. р.

Рік	Число членів	Капітал			Річний оборот			Тижневий оборот в останнім чвертьріччі			Річна надвишка		
		£	s	p	£	s	p	£	s	p	£	s	p
1844	28	28	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1845	74	181	12	5	710	6	5	30	—	—	32	17	6
1846	80	252	7	1½	1146	17	7	34	—	—	80	16	3½
1847	110	286	5	3½	1924	13	10	36	—	—	72	2	10
1848	140	397	—	—	2276	6	5½	80	—	—	117	16	10½
1849	390	1193	19	1	6611	18	—	179	—	—	561	3	9
1850	600	2299	10	5	13179	17	—	338	—	—	889	12	5
1851	630	2785	—	1½	17638	5	—	308	—	—	990	19	8½
1852	680	3471	—	6	16352	6	—	371	—	—	1206	15	2½
1853	720	5848	3	11	22760	—	—	524	—	—	1674	18	11½
1854	900	7172	15	7	33364	—	—	661	—	—	1763	11	2½
1855	1400	11032	12	10½	44902	12	—	1204	—	—	3106	8	4½
1856	1600	12920	13	1½	63197	10	—	1353	—	—	3921	13	1½
1857	1850	15142	1	2	79788	—	—	1491	—	—	5470	6	8½

Загальний оборот товариства виносив у цих 13 роках 303.852 фунтів, а загальна надвишка — 19888 ф., 16 ш. і 11і пів пенсів.

А ось числа для всіх 3 підприємств за 1856. і 1857. рр.:

	Капітал спож тов.	Капітал млин. тов.	Капітал фабр. тов.	Загаль. капітал
1856	12920 £	8450 £	4000 £	25370 £
1857	15142 £	8450 £	5500 £	29092 £

Тижневий оборот цих трьох підприємств

1856	1353 £	850 £	360 £	133276 £
1857	1491 £	1184 £	300 £	153088 £

8. Історія про членів. — Робітники сильно держаться товариства та „знають, чому".

Дуже повчально й приємно, як члени висловлювались принагідно про споживче товариство.

Одну жінку, що заощадила в товаристві 50 фунтів, напастували лихі люди:

„Кооператива піде в дубину!"

„Добре", — відповіла вона — „так тоді вже і з моїми грішми. Не багато я там вложила, а з цього зробилося 50 фунтів".

А другі члени відповідали: „Добре, як товариство скрахує, тоді вже з усім, що в ньому маємо; воно більше виплатило нам, як ми вложили".

Ці відповіди доказують, що в людей був не тільки здоровий розум, а ще й вдячність і великодушність супроти товариства.

Служба для народу, здебільша невдячна. Це відома річ. У публичному житті та взагалі та взагалі ві всіх людських відносинах мусить людина, коли вона не хоче непотрібно розчаруватись, вчитися і дивитися на всі речі з двох боків. Із одного боку надибуєте всюди й до того у великій масі людей, що їх не можна поважати й що вони самі не заслуговують на пошану. З другого боку стрінете теж людей, правда, бідних, але вірних, повних довіря, відданих, рухливих, сердечних, не сердитих, вдячних, і це так чоловіків, як і жінок, яких щиро подивляєте й мусите поважати.

Ще один факт заслуговує тут на нашу згадку. Дуже це рідко, щоби люди, на яких ви надієтеся, що вони служитимуть народній справі, дійсно це робили. Звичайно вони заводять. Коли ви їх найбільше потребуєте, їх немає. Кожний, хто в таких справах має досвід, мусів цей факт заобсервувати.

Поліпшення свого матеріяльного положення зазнав і старий Дік, що 30 років жив у затухлій пивниці та не виходив із довгів. Одного ранку прийшов до нього молочар по гроші за молоко. Але якже ж він здивувався, коли Дік подав йому 5-ти фунтовий банкнот. Бідака Дік ніколи раніше не мав таких грошей при собі. І ось заощадив він їх у кооперативі і цим хотів почванитися перед молочарем.

А ось що можна вичитати в книгах товариства за 1853 рік:

Член ч. 12 вступив до товариства в 1844 р. Через 40 років стояло його імя у довжних книжках приватного крамаря. Набирав у нього краму тижнево на 20 до 30 шилінґів і мав більше як 30 фунтів довгу. До товариства заплатив 2 ф. 18 ш. Як зворот одержав однак уже 17 ф. 10 ш. і 7 п.; з того полишив у касі товариства 7 фунтів.

Член ч. 22 не виходив через 25 років із крамарських довгів. Вплатив до товариства 2 ф. 10 ш., а підняв 6 ф. 17 ш. і 5 п. полишив 8 ф. і 3 ш. Цей член дуже хвалить собі кооперативу. Бо вона давала йому ще й инші користи. Щоби довідатися, що в світі між людьми діється, ходив раніше до корчми. Тепер ходить до кооперативної читальні.

Член ч. 114 вступив до товариства в 1848 р. Заплатив 15 ш. і підняв 11 ф. 14 ш. і 11 п. та залишив 7 ф. 2 ш. і 11 п. Протягом двох років заощадив 18 ф.

Член ч. 131 приступив до товариства в році його оснування. Він оповідає, що через 14 років не виходив із довгів у крамаря. Тижнево набирав у нього пересічно на яких 9 шилінґів і був йому довжний від 20 до 30 ш. У товаристві заплатив уділу на суму 1 ф. 18 ш. і 4 п. і одержав назад 1 ф. 12 ш. і 1 п., а має ще 3 ф. 1 ш. і 10 п. Він думає, що боргування це єдина причина його ранішої бідности й каже, що від тоді, як записався до кооперативи, стало в його хаті всеж ліпше жити. Як би не вступив в 1844 р. до товариства, то мусів би користати з добродійної каси для бідних.

Таким способом члени кооперативи мають усі користи як з каси для хорих, так і запомогової каси. Товариство повертає їм вложений гріш многократно.

Одна мати, що посилала свою дитину за закупом до сусіди-крамаря, як вступила у члени товариства, посилала її за крамом до кооперативи. А треба було йти до неї більш як милю*). „Мамо", питає дитина, „чого ж мені так далеко ходити, коли маємо крамницю під боком?" Мати пояснила дитині в чому річ. „В кооперативі щадимо" — сказала вона. Дитина зрозуміла це. Обоє знали, чому вони це роблять.

Жінка одного різника сказала про кооперативу, так: „Замість купувати на книжечку в крамаря, маю тепер готівку в кишені і готівку в кооперативі".

Один член товариства, що щадив у йому, мав жінку, яка не вірила в кооперативу. Їй удалося вмовити в чоловіка, що вона непевна. Пішла до кооперативи, підняла ощадности й вложила їх „для більшої певности" до щадничої каси. Не довго потривало, як ця каса впала. Це нещастя привернуло назад довіря бідної жінки до споживчої кооперативи. Лишки своїх ощадностей занесла до неї.

Джордж Мортон, стара 60-літня людина, казав, що як би не копeратива, він не знав би, як йому жити. Хіба мусів би коротати свій вік у домі для бідних. За 11 років (1845 до 1856) одержав від товариства 17 ф. 3 ш. і 6 п. звороту і має ще в ньому 11 ф. А заплатив лише 5 ф. 16 ш. і 7 і пів п.

Товариство в Tilli coultry*) приймає в члени тільки особи, що ведуть моральне й бездоганне життя. Жінка може бути членом товариства, але не має права голосу. Кооперативна пекарня в цій же місцевости має подібні неввічливі постанови в свому статуті.

Рочдельське товариство попри всі користи, що їх дає своїм членам і покупцям, причинилося ще до соціяльного зрівнання жінок. Замужні й незамужні жінки можуть бути його членами й мають право голосу. Багато жінок вступає до товариства ще й для самоохорони, щоби чоловіки не пропивали їхніх ощадностей. Чоловіки без письменного дозволу своїх жінок не можуть підіймати їхніх ощадностей. Молоді знова люди вчаться, як в чесний спосіб прийти до добробуту. Виключена річ, щоби вони женилися із дівчатами тільки для того, як це часто буває, щоби жити лодирем із праці й ощадности своїх жінок.

Як узагалі бідна жінка може обійтися у свому господарстві з тим, що має? Знатні дами нічого не знають про це. Бідна однак жінка, коли знає штуку домашнього господарства, яка їй вро-

---

*) Англ. миля = 1.600 метрів.
*) Місцевість у Шотландії.

джена, або в ній вона вихована — це скарб. Вона може служити прикладом того, що може зробити освіта та суспільне виховання. Штука, обійтись із цим, що мається, це дар. Жінка, що має цей дар, вміє обійтися з одним фунтом на тиждень, а жінці, що того дару не має, навіть і 20 фунтів на тиждень замало.

Піте Новк (Peter Noak) захотів вилізти з довгів. Надоїло вже йому бути вічним довжником у крамаря. Починає з трудом і потайки щадити. З кінцем тижня приносить невеличкий заощаджений гріш жінці. Вона рада, що чоловік приніс їй подвійну суму та що може негайно заплатити за свої закупи. Що з цього вийшло? В найближчому тижні вона робить знова довги. Чоловік сердиться а вона оповідає йому стару історію, так добре відому тисячам робітницьких домів: „Що ж мала я зробити?! Чоботи Вальтера не заплачені. Куртка Віллі теж. Черевики малого Джона не підзольовані. А бідна Лотте обшарпалась і нової суконки не має защо купити. Сама ж я маю такий уже старий капелюх, що з ним на світ годі показатися".

Бідний Пітте прибитий. Не думав сарака про ці річи. Жінка ще докоряє йому, що він узагалі нездара й про ніщо не думає. Встає рано, йде до праці, вертає пізно вечором до хати, кладеться до ліжка й не журиться хатнім господарством. Ці докори жінки бере собі Піте до серця. Що ж робить? Робить те, що жінка хоче. Признається, що він дурний, а на знак каяття цілує її та обіцяє, щадити далі. Щоби принести жінці заощаджений гріш, відмовляє собі тої шклянки пива, що любив по праці випити. На своє лихо бачить однак, що ощадности жінці не вистарчають. Швець прислав новий рахунок. Кравець домагається теж гроша. І „довжна книжочка" мандрує назад до крамниці. Піте їсть сир, куплений у крамаря, такий сухий як ґутаперка. А жінка пє чай, що був уже виварений ще заки його крамар продав. Кава заносить спаленим збіжжам. Вальтера чоботи потребують направи, а пані Новк не має зломаного шелюга при собі. Ще заки дістане гріш від чоловіка, вже все видала. Бідний Піте в розпуці. Вже не пє і тратить усякий інтерес до публичних справ. Як може він иншим помогти, коли сам собі помогти не може? Як може говорити про свободу, коли він раб свого шевця і кравця? Як може платити вкладки до політичного чи соціяльного товариства, коли не може подивитись свому крамареві отверто ввічі? Він знищений подвійно. Став некорисним для родини і для громади. Такий то кінець лихо веденого домашнього господарства.

А як діти захорують, або як чоловік стратить працю, тоді в хаті крайні обмеження й злидні. Здоровий розум, сила волі й мудре передбачування — це річі необхідні, щоби обмежити господарство в добрих часах на те, щоби не бідувати у лихій годині. Ці прикмети мають жінки. Проте вони такі рідкі, що треба подивляти рочдельських піонірів, як вони вміли навчити многі родини тої штуки, себто посплачувати свої старі довги і з гордістю не робити нових.

Хай же противники кооперації візьмуть це під увагу й стануть розумні. Хай приятелі кооперації теж подумають над цим і стануть рішучі!.

9. Нові статути. Податкові труднощі. — Шануйте піонірів.

Основники кооперативи не хотіли, щоби сам один капітал мав користь із підприємства. Тимто мусіли вони запроєктувати плян, після якого із надвишки підприємства мали би користати усі. Чарлз Гауерс подав на нараді над нарисом статуту думку, щоби ділити надвишку в міру обороту, себто: по відрахуванні коштів адміністрації і 5% на вплачений капітал, решту надвишки ділити чвертьрічно між членів у міру їхніх закупів у кооперативі. Це була щаслива думка. Вона стала основною засадою рочдельського товариства.

Рішено ділити надвишку, себто чистий дохід із різних відділів, чвертьрічно по відрахуванні:

1. коштів адміністрації;
2. процентів від позичок;
3. видатків на склад товарів;
4. відсотків на членські уділи,
5. сум на резерви задля побільшення підприємства і
6. означеної суми на освітні цілі, себто $2^1/_2\%$ надвишки яка лишиться по відрахуванні сум на вичислені висше позиції.

На самому початку своєї діяльности основали піоніри для повної обережности „визвольний фонд". На цей фонд впливали: членське вписове по 1 шілінґу від особи. 1 шіл. від кожного фунта при піднятті уступаючого з товариства останніх 2 фунтів і відповідна сума з торговельного обороту з нечленами*). Всі ці суми йдуть до „визвольного фонду", що являється резервою на покриття страт на товаровім конті.

Після постанов статута управа може виключати членів, що через своє поведення шкодять товариству. Це рішення однак мусять загальні збори затвердити. Поновний вступ виключеному членові, коли він пізніше зголосивсяби, дуже утруднений. Членові, що знайшовся в злиднях, дозволено за згодою управи підняти свої уділи в товаристві, за вийнятком двох.

Підняття уділів можна зголошувати в таких речинцях:

2 ф. 10 ш. виплачують за згодою управи негайно.

2 ф. 10 ш. до 5 ф. при двотижневому виповідженні.

5 ф. до 10 ф. при тритижневому виповідженні.

10 ф. до 20 ф. при чотиротижневому виповідженні.

І так далі в цей спосіб аж до суми від 90 до 100 ф., яких підняття треба зголосити на 12 тижнів наперед.

---

*) До появи анґлійського кооперативного закону в р. 1852 рочдельському товариству заборонено було продавати товар нечленам. В Німеччині вважали цю заборону за одну із засад рочдельців. Розуміється, неправильно. Саме рочдельці продавали від 1852 р. товар і нечленам.

Більше уділів, як на 100 фунтів*), жадний член не може мати. Також відсотки від уділів поодинокого члена в ніякому разі не можуть перевищувати 30 фунтів. Управа може приймати теж позички від членів; вони не можуть перевищувати почвірної суми членських уділів.

Про всякі спори рішає управа або, за відкликом членів від її рішення, загальні збори або мировий суд.

Жалі й закиди з приводу якости закупленого товару, цін або поведення персоналу кооперативи, треба зголошувати письменно на руки управи, яка рішає про них. Коли сторони не задоволені рішенням, можна передати справу перед надзвичайні загальні збори, яких постанова є остаточна.

*

Питання про обовязок платити доходовий податок займало кооперативу через многі роки. Його позірно остаточне рішення є для инших кооператив повчальне. В серпні 1850 р. звернулася управа товариства до редакторів ґазет, що стояли в обороні бідних, із запитом, чи кооперативи мають обовязок платити доходовий податок, коли їхні члени не мають такого доходу, що їх до цього зобовязував би. Відповіді, що їх надіслано, не мали вправді сили закона, проте давали принаймні певну піддержку. Товариство платило до того часу правильно доходовий податок. А що дохід кожного поодинокого члена залишався далеко понижче встановленої найменшої суми, що підпадала податкові**), тож товариство зголосило протест проти обовязку плачення доходового податку. Не зважаючи на це, мусіло воно платити його далі. Дали їм відповідь, що не товариство, а кожний його член може поодиноко протестувати та домагатися звороту суми, яку товариство за нього заплатило. Ця відповідь була для кооперативи, що числила 1000 членів, дуже невигідна. До рішення податкового уряду треба було однак застосуватися.

Так одного дня пішли члени товариства гуртом до податкового уряду. Їх туди не допустили. Веліли їм вибрати свого заступника. Остаточно протести нічого не помогли. Члени радились у парляментарних послів. Ці сказали, що товариство таки обовязане платити податок. Зі зростом однак числа його членів та значіння, росло само довіря членів до свого товариства. В 1856 р. рішено ще раз енерґійно протестувати проти податків, а навіть, у разі невдачі, виступити з процесом. На окремому засіданні управи в жовтні 1856. р. уповноважнено Смісіса й Еліса запротестувати проти доходового податку. Зголошуючи устний протест, вони доказували, що кооператива є вільна від оплати податків — тому, бо вона підлягає кооперативному законові, який каже, що

*) Пізніше дозволено мати уділи до висоти 200 ф.

**) Анґлійський закон про доходовий податок звільняє правні особи, себто товариства і т. п. від оплати доходового податку. Зате побирає його від їхніх членів.

жадний член не може мати від товариства більшого річного податку й то в будьякій формі як 30 ф. Податковий уряд почав крутити. Почав проволікати переслухання під ріжними претекстами. То говорив, що в справі мусить порозумітися з Лондоном, то вишукував инші викрути. А тимчасом податковий екзекутор стягав податок, хоч „успокоював" товариство, що заплачений податок звернуть, як покажеться, що його побрано незаконно.

Це однак не успокоїло членів. Вони добачували в цьому нахабство екзекутора, що використовував своє становище і лякав недосвідних людей. Уіл Купер зробив управі товариства доповідь про справу. Управа прийняла тоді на засіданні своїм із 4. XII. 1856 таке чисто анґлійське рішення: „Не платимо ніяких доходових податків, хіба, що нас до цього примусять".

Коли наступної суботи прийшов екзекутор за податком, подали йому до відома рішення управи. На це екзекутор поставився урядово. Сказав, „що не хоче робити товариству неприємностей, що однак йому нічого инше не лишається, як покласти секвестр на товари товариства, коли воно не заплатить податку до кількох днів". На це управа відповіла: „податковий екзекутор може робити, що йому подобається".

Більше вже цей екзекутор не появився за податками. Також і оціночна комісія не давала про себе більше чути*).

*

Одна з найгарніших постанов товариства, що йшла на зустріч бажанням і потребам членів, це повертання частини надвишки на освітні цілі. $2\frac{1}{2}\%$ із чвертьрічних, призначених до розподілу надвишок, як також кари за ухили членів від статутарних постанов, творили окремий фонд, званий „освітним фондом", що на його засоби члени продовжували свою освіту, удержувалася і доповнялася бібліотека товариства та купувались потрібні освітні приладдя.

Читальню товариства улаштовано на зразок лондонських клюбів. Бібліотека має тепер 2200 томів найкращих книжок, між ними дуже коштовних. Користування бібліотекою безплатне. В кого дозвілля, цей може сидіти в читальні навіть 12 годин. Читальня улаштована вигідно й доцільно.

---

*) У другій частині книжки Голіовк додає ось яку увагу, яку для вияснення справи краще подамо на цьому місці:

„Що сталося б тоді, якби рочдельське товариство, що числило тоді (1856 р.) 1600 членів, платило доходовий податок далі? Члени мусіли б поодиноко домагатися звороту заплачених товариством податкових сум, що їх воно платило на рахунок їхніх товарових зворотів. Податковий уряд прийшов однак до переконання, що справа звороту цих сум завдала би йому далеко більше клопотів і праці, як цього була вона варта. Таким чином він зрезиґнував із оплати рочдельським товариством доходового податку".

Від 1850—1853 удержувало товариство школу для молоді. Наука в ній оплачувалася по 2 пенси місячно від особи. 1855 р. управа улаштувала салю, де по неділям і вівтіркам 20 до 30 дорослих у віці від 14 до 40 років одержували науку.

*

Рочдельські піоніри не були ніякими сентиментальними мрійниками. Проте дух саможертви для добра инших опановував їх почуття, що в господарському житті мусить переважати справедливість, а не самолюбство. Це доказує найкраще вирівок із листа одного з провідників товариства, згадуваного вже нами Смісіса. В ньому писав він: „Поліпшення положення наших членів видно по їхньому одягу, по їх поставі, по їх невимушеній, вільній мові. Не повірите, який великий вплив мала на них кооператива. Многі приятелі нашої справи є тієї думки, що за багато ваги прикладали ми до того, щоби члени стали „капіталістами". Після досвідів, що довелось мені зробити на протязі 16 років, прийшов я до переконання, що членів треба привязати до товариства золотими путами, які самі вони викували собі, щоби їх спонукати до спільної праці (кооперації)".

*

В 1855. р. скликано в Рочделі кооперативну конференцію. Вибрано виконний комітет. Президент Ґрінвуд і секретар Смісіс оголосили такі напрямні, що покладено в основу діяльности цього комітету:

1. Людське суспільство — це орґанізм, зложений із многих членів, що їх дійсні інтереси рівнобіжні.

2. Справжні робітники повинні бути товаришами праці.

3. Засада справедливости, а не самолюбства мусить панувати в обміні дібр.

Думаємо, що ці три засади найкраще доказують, на скільки мораль кооперативної ідеї вища від капіталістичної. Де і коли виставила приватна фірма такі засади? І, що найважніше, чи діяла вона будьколи після них?

*

На скликаний чесними піонірами кооперативний зїзд до Рочделю, приїхав з Лондону Лойд Джонс (Jones) невтомний і заслужений оборонець кооперативної справи. Після реферату про засади й цілі кооперації, висловили рофдельські піоніри подяку всім тим, що були помічні їм словом і ділом, а в першій мірі „Товариству підмоги робітничим асоціяціям", що його основали анґлійські християнські соціялісти і яке віддало рочдельцям великі й знамениті услуги. До найвидатніших членів цього товариства належали проф. Моріс[1]) (Maurice) Вансітарт Ніл[2]) (Neale),

---

[1]) Моріс — професор теольоґії і провідник християнських соціялістів. В р. 1853 усунули його з професури. Він став парохом при церкві св. Петра в Лондоні. З цеї нагоди вислано йому збірну ґратуляційну адресу з підписами

пастор Чарлз Кінґслі[3]), (Kingsley) Фернівел[4]), Лудлов[5]) та инші. Вершком їх діяльности в користь робітничої справи було оснування „Робітничої Академії" в Лондоні (Working Men's College) в 1854. р.

*

З вдячністю згадуємо імена винахідників і великих полководців, що йшли від перемоги до перемоги. Не менш повинні ми шанувати память тих, що перші стали ширити ідею самопомочі народу — тих, що на господарському полі, де так багато падає жертв, своїм здоровим розумом осягали великі побіди. Наведемо тут хочби імена тільки тих, у руках яких спочивав провід „Рочдельського Товариства Чесних Піонірів", цього найбільшого й найуспішнішого експерименту, на який тільки спромігся будь-коли сам нарід, бідні рочдельські ткачі.

В протоколах перших загальних зборів основників товариства, що відбулися 11. серпня 1844. р. в поміщенні „Соціяльного Інституту" в Рочделі, читаємо:

„Справи новозаснованого товариства ведуть такі особи: Джон Голт, як скарбник, Джейкеб Дейлі, як секретар, Майлс Ешуерс, як предсідник і Чарлз Гауерс та Уіл Малялліє, як уповноважені.

Джейкеб Туідел, Джейкеб Сміcіс, Джейкеб Голт, Джейкеб Бемфорд і Уіл Тейлор — вибрані начальниками.

Джона Бента й Джосіфа Смісіса іменовано контрольорами.

До найвизначніших піонірів належали ще: Уіл Купер, Ейбрегем Ґрінвуд, Джейкеб Гіл, Семюел Ешуорс.

Діло цих людей безсмертне! Шануймо їх память!

10. Раніші кооперативи. — Причини їх невдачі. — Нинішні кооперативи. — Причини їхніх успіхів.

„Це було би шляхотне діло, якби створено систему вищої заробітньої платні при скороченім часі праці, щоби влегшити обовязки робітника та збільшити його земні добра та дрібні приємности.

визначних анґлійських духовників і навіть єпископів, що протестували проти його усунення з професури; адресу підписали ще й міністри, робітничі провідники і т. д.

[2]) Ніл, з фаху адвокат, а пізніше один із перших секретарів Британського Копеpативного Союзу (1871—1891). Майже весь свій великий маєток жертвував він на кооперативну справу.

[3]) Кінґслі, визначний анґлійський поет і романіст.

[4]) Фернівел, літературний видавець.

[5]) Лудлов, адвокат і автор першого анґлійського кооперативного закону. Був під сильним впливом Фуріє, що його Французи називають батьком кооперації.

Ще цінніше було б, як він міг би присвячуватися у дозвіллі студіям науки, літератури й фільософії". Так писав д-р Челмерс*).

„Те, що нині називаємо орґанізацією праці, це проблєма будуччини взагалі, проблєма для всіх тих, що бажають кермувати людьми". Так писав Тома Карлайл.*)

„Випробували, що 1000 людей, які тижнево платять по 1 пені, зберуть на тиждень 5 фунтів. У В. Британії є 6 міліонів дорослих чоловіків. Проте рахуймо тільки 4 міліони, а в цьому й жінок, що добровільно опадаткували себе. Тижнево зложилиби вони 20.000 фунтів або річно 1,040.000 ф. Ця сума з відсотками та з відсотками від відсотків зрослаби:

в 10 роках	на суму	18,832.413 Ф	14 ш	11 п*)
„ 20 „	„ „	65,522.599 „	8 „	3 „
„ 30 „	„ „	188,181.161 „	18 „	8 „
„ 40 „	„ „	506,325.883 „	12 „	8 „
„ 50 „	„ „	1331,511.365 „	15 „	1 „
„ 60 „	„ „	3471,129.995 „	18 „	4 „

За цю суму можна би купити всю землю Анґлії. Розуміється, не так то легко знайти ці 4 міліони людей, що захотілиби платити по одному пені тижнево. Проте ці числа доказують, яка велика сила лежить у масових збірках цих найменших сум і що можна би осягнути за гроші, що їх люди видають тільки на алькоголь і тютюн. Так рахує „Товариство Визволення" (Redemption Society)*) в Лідс і силкується в цей спосіб переконати людей числами, коли переконати їх словами не можна.

„Не чекайте задовго на берегах великої і що раз більшої ріки „Бідність" на золотий корабель капіталістів, щоби він пеправив вас, бо загинете. Пробудіться до тої свідомости, що ви самі можете й мусите помогти собі". Так писала „Народня Газета" (Poeple's Journal) в почутті щирої приязні до робітництва.

А чи не падали в нас ці мудрі слова наче на камінний ґрунт? Тим більша пошана належиться тим родельським людям, що пішли за цими словами.

І раніше люди знали, що кооперація це той секрет, який веде бідних до добробуту. Проте піоніри з Рочделю використали цей секрет із найбільшим успіхом.

Уже в травні 1831 р. на першім кооперативнім Зїзді Віл Шелмердайн (Shelmerdine), делеґат із Менчестеру зробив доповідь,

---

*) Др. Челмерс (Chalmers) (1780—1847), відомий шотляндський духовник і економічний фільософ.

*) Thomas Carlyle (1795—1881), відомий анґлійський письменник і фільософ.

**) 1 фунт штерлінґів має 20 шилінґів, 1 шил. має 12 пенсів.

***) Ці товариства, що виникли під упливом науки Р. Одена, в рр. 1847—1855 покрили майже всю Анґлію. Як і спроба Оуена так і ці товариства не досягли своєї мети. Причинилися однак у високій мірі до поширення духа кооперації в Анґлії.

що його товариство мало при основанні краму на 46 фр. 12 ш. і уділів на 26 ф. 10 ш., що по році існування воно дало 20 ф. і 2 ш. чистої надвишки. 8 членів приступило до основання цього товариства, а при кінці року число його членів збільшилося до 36.

Другий кооперативний з'їзд відбувся в жовтні 1831 р. у Бемінгем. В цьому році появився невеличкий двотижневик п. з. „Lancashire and Yorkshire Co-operator", що називав себе обороцем робітництва. На передовому місці виписав він таке мотто:

„Маси без єднання безсильні —
Єднання без знання марне".

Це велика правда. Проте 26 років досвіду не вистачило, щоб ці слова використати.

На третьому кооперативному зїзді 1832 року, що відбувся в Лондоні, згадувалося про існування „Рочдельського Кооперативного Товариства" („Rochdale Co-operative Society"), що виделеґувало на зїзд Уіла Герісона (Will Harison). Товариство основано в жовтні 1830 р. У 1832 р. мало воно 52 членів. Воно давало роботу 10 особам з їх родинами та фабрикувало флянелю.

1832 р. існувало в Біркекр, у малому селі Ленкеширу, товариство, що мало 3000 членів і 4000 ф. капіталу. Це було шовковобавовняне друкарське товариство.

9 із поміж заступлених кооператив на третьому кооперативному зїзді в Лондоні, мали свій осідок у столиці Анґлії.

Чому-ж ці всі кооперативи помалу загинули?

Многі з них не розуміли, як повести далі справу з успіхом. Инші занепали головно через систему боргів.

Біля Рочделю вже раніше існували кооперативи. „Олдгемерське*) робітниче споживче товариство" занепало наслідком страйку обєднаних металістів; воно вийшло однак при цьому без страт. „Брайтонське*) споживче товариство" вийшло гірше. Його занепад послідував тому, бо воно боргувало своїм членам. Смісіс, безумовно найбільш міродайний і досвідчений кооператор, писав в р. 1855: „Майже всі споживчі кооперативи продають тепер за готівку. Ми переконалися, що кооперативи, які почали від системи боргування, а опісля перейшли до продажу за готівку, безумовно поправили цим своє положення. Вважаю „боргову книжочку" за найбільше нещастя робітника. Робітник, що попадає в довги в крамаря, залишається у нього довжником з того часу на довше; бодай за один тиждень він буде завше довжний. Він зїдає, як тут кажуть, „теля в тілі крови".

Рочдельске Товариство заборонило в себе систему боргів із першого дня свого існування. Його перший статут з 1844 накладає найбільшу кару на тих службовиків, що з будьякої причини купували або продавали крам инакше як за готівку.

*

*) Oldham — село в Ленкешір.

**) Brigton — місто в полудневo-східній Анґлії. „Брайтонське споживче товариство" оснували місцеві робітники за ініціятивою д-ра Кінґа.

Кожний робітник, що є членом рочдельської фабричної кооперативи, мусить стати „капіталістом", бо мусить набути 5 уділів товариства, сплачуючи їх тижнево або в инший спосіб. Кожний із цих робітничих акціонарів одержує 5% по вплаченню капіталу. Після відрахування цих відсотків і платень, — як також усіх коштів завідування підприємства, розділюють надвишку рівномірно між уділовців і робітників. Одну половину одержують уділовці з відсотками до скількости їхніх уділів — друга припадає робітникам і робітницям у відношенні до одержаної платні. В січні 1857 р. в рочдельських варстатах товариства виплачено дивіденди 1 шілінґ і 6 пенсів од кожного фунта виплаченої платні.

Така основа рочдельської системи платень.

*

Уже в першому році існування товариство здобуло собі в членів довіря через те, що завело загальну контролю працівників. Крамарі мають вигідно влаштовані шуфляди, з яких видають кожному покупцеві на суму закупленого ним краму півмосяжні або бляшані марки*).

Касієри й секретарі споживчої, млинової й фабричної кооператив роблять що тижня підсумки кас. Ця постанова, що уможливлює негайно справляти помилки, показалася благословенною.

Кожний працівник кооперативи мусить дати забезпеку, що відповідно до його відповідальности виносить від 10 до 200 фунтів. Кожний начальник крамниці складає, як запоруку, 10 ф. Де ніяка инша забезпека не передбачена, ручить працівник своїми вкладами в кооперативі. Коли вони не вистачають, доплачує службовик визначену суму в правильних речинцях. Від цих грошей платить кооператива відсотки, як від уділів. Ці норми поруки мають ту користь, що ніхто не важиться окрадати самого себе.

При всьому, що робили рочдельці, були вони дуже ощадні.

За прикладом рочдельського товариства повставали в околицях многі инші споживчі кооперативи. Ні одної з них не вели з рівним спритом. Ні одна з них не могла похвалитися хочби частиною успіхів рочдельських піонірів. Поносять у цьому вину не браки системи, тільки хиби в тих, що цю систему застосовують, а саме: нерозум, брак єдности, терпеливости та підприємчивого духа.

Були між ними й такі кооперативи, що виказували не тільки успіхи, але, на думку їхніх членів, за великі успіхи. Вони мали такі великі надвишки, що навіть не знали, що з ними починати. Не вміли корисно вживати ті ощадности і ділили їх між членами, щоби відтак діло на ново зачинати. Управителі цих кооператив не мали здібностей, щоби поширити підприємство і в цей спосіб корисно господарити грішми товариства. Здається, що рочдельські ткачі мали вроджений дар до кооперативної справи.

---

*) Ця контрольна система існує по нинішній день, тільки замість бляшаних марок видають паперові квитки.

Без сумніву, причини переломового успіху рочдельців треба шукати між иншим і в низьких видатках на адміністрацію. Кошти її у відношенні до обороту були відсотково дуже малі. В столиці було би неможливо з цих вийти. Бо там усі чинші та платні вищі, зате однак ціни найголовніших харчів для бідної людини ті самі, що й по малих містах. Купер писав мені в цій справі: „Не бачу причини, чому населення Лондону не могло би приступити до основання кооператив у рівній мірі добре, що й на провінції? Коли в малому місті 12 або 20 осіб уважають доцільним, оснувати кооперативу, то роблять вони це з тим сильним рішенням, щоби справу повести дійсно вперед. По певному часі, як люди побачуть, що справа йде добре, приступають до товариства також і ті, що раніше вагалися. Не розумію, чому люди в Лондоні не могли би робити тесаме".

У відповіді на инші мої запитання, писав він мені: „В початках при основанні споживчого або продукційного товариства дуже важно, щоби члени часто сходилися або відбували збори, щоби по перше, члени точно платили уділи, потрібні на основання і удержання кооперативи, а по друге, щоби докладно зазнайомлювалися з метою, станом і потребами кооперативи. Таким способом легко зібрати потрібний капітал для урухомлення і поведення діла. А як члени набрали довіря до справи, тоді не треба вже за ним стояти, тоді платять вони вже й уділи без окремого натиску. При цьому однак треба все памятати, що нічого великого не можна доконати, коли люди не візьмуться щиро за справу, коли не вважатимуть своїм святим обовязком, притягнути инших до спільної праці й коли не йтимуть до мети з почуттям обовязку жовніра".

11. Доповнення.

Підчас друку цеї книжки*) зайшли в рочдельському товаристві та його відділах нові події, що про них варто коротко згадати.

*

(1857) В місцевих ґазетах і плякатах заатаковано анонімно кооперативу. Вороги хотіли зруйнувати її і то таким способом, що почали сіяти незгоду та недовіря між членами що до фінансової певности товариства. Напади почалися підчас останніх кріз. На грудневих зборах управа зробила доклад, що число членів мимо некорисних вісток, ширених про товариство, збільшилося. Як би анонімні письмаки мали успіх, то на робітників, що належали до товариства, впало би велике нещастя, і це в часі, коли многі приватні фірми банкротували. Коли б у той самий спосіб заатаковано инше купецьке підприємство з метою підірвати його кредит та існування, то воно звернулось би до суду зі скаргою проти обмовників і вони мусіли б заплатити позовникові значне відшко-

*) Мається на увазі перша частина книжки, що появилася у 1857 р.

дування. Думаємо, що управа товариства в інтересі охорони його повинна була теж виступити зі судовою скаргою проти своїх ворогів. Судова кара, що впала би на того чи иншого конкурента за його вмисні напади на товариство, булаби доброю пересторогою для инших.

Були однак побоювання, що заздрісники й вороги піонірів через ширення незгоди між членами дійсно можуть розбити товариство. Тим більше, що воно почало загрожувати цим людям. Треба було тому багато розуму й поблажливости, щоби над усіми випадами ворогів товариства мовчки переходити до денного порядку. Спокуса, щоби в обороні товариства дати напасникам належну відповідь і в цей спосіб увійти з ними в суперечку, була велика. Відомо однак, як легко річеві суперечки переходять в особисті вооржнечі. Тоді людина тратить час, сердиться і в наслідку скандал готовий. Із цього користає противник. Він тріюмфує.

Хитрий противник знає, що між членами все знайдуться охочі, що не потурають лайкам і підуть на газетну чи плякатову війну. Про Наполєона оповідають, що він у часі свого першого італійського походу одержав багато листів, в яких люди ображували його, критикували й провокували на відповідь. Коли марнував на відповіді багато часу, що його краще міг би повернути на студіювання мап і воєнних плянів, прийшла йому до голови щаслива думка, щоби всі ці листи кидати до коша. Там вони лежали собі спокійно через 6 тижнів. По упливі цього часу побачив, що час і обставини самі дали вже відповідь майже на всі ці листи. Методу Наполєона поручаємо управі рочдельського товариства.

*

Лист секретаря Товариства Чесних Піонірів.

Рочдель, 17 квітня 1858.

До Пана

Дж. Дж. Голіовка.

Мій Пане! При цьому листі посилаю Вам останнє звідомлення рочдельської млинової кооперативи за березень 1858 р., з якого побачите, що як кооператива, так і кооперативна думка, як така, робить гарні поступи. Вже раніше писав я Вам, що нашим найближчим завданням буде збільшення фабричного товариства. Коли це пишу, радить комісія над заявами, що надійшли до нас у відповіді на наше оголошення, в якому ми шукали за фінансістами до будови фабрики. Ми самі хочемо вирядити її машинами а також давати в ній людям роботу. Робітники могли б иноді мати через надмірне довіря страти. Чи ж однак люди не тратять далеко більше через те, що загалом не мають ніякого довіря до справи? 5000 членів товариства в окрузі 10 миль Рочделю, що заступали 25.000 осіб, не мали би тих користей, що їх дає їм товариство, як би не було в них взаїмного довіря та довіря до кооперації.

Уіл Купер.

Думка й рада члена парляменту лорда Ґодріча*).

(Дальший лист секретаря товариства).

До Пана

Дж. Дж. Голіовка.

Ми одержали сьогодня, дня 26 квітня 1858 р., довгий лист Голмса з Лідс, з якого виходить, що їхнє млинове товариство приступає до оснування споживчих кооператив, щоби ними заступити аґентурну систему*), яку практиковано при збуті змеленої у власному млині муки. Пан Голмс пише у свому листі: „Перед кількома днями був у нашому місті посол лорд Ґодріч і відвідав наш млин. Він застав управу саме тоді, як вона відбувала засідання. Була цікава дискусія. Лорд сказав нам, що ми, Лідс і Рочдель (або краще Рочдель і Лідс, бо ми дуже радо признаємо Ваше першенство), є часто предметом балачок як у парляменті, так і поза ним. Поодинокі політики дуже радіють нашим успіхом. Розвиток наших кооператив уважають доказом, що нарід сам хоче дбати про свої справи. Проте промахи могли б кооперації поважно зашкодити. А незгода між нами вязала би нам тільки руки. Сказав нам, що ми повинні дивитися на наші кооперативи не під кутом власного і льокального зору, бо ми є предметом уваги й загальної обсервації також і инших товариств. Вони підуть за нами, якщо за нами буде успіх.

Давав нам добрі й поважні поради: ми повинні бути господарні й ощадні. Повинні теж пробувати поширювати діло. Обіцяв нам свою поміч, якщо її потребуватимемо та коли він матиме тільки змогу помогти нам. Поки що раджу Вам, вислати Ваші звідомлення лордові Ґодрічові, як також иншим нашим приятелям у Лондоні. Цим зробите їм радість, бо їх зичливість заслугує на признання".

Цей відпис листа пана Голмса певно зацікавить Вас, бо лист показує, що наша праця дає добрі овочі.

Уіл Купер.

*

Лорд Ґодріч відомий із свого сердешного відношення до робітництва не тільки в Лондоні, але в усій Анґлії. Тимто кінчимо нашу коротку історію 13-ти років „Рочдельського Товариства Чесних Піонірів" наведенням на цьому місці його розумних та сердешних слів підбадьорення та науки.

---

*) Лорд Goderich належав до християнських соціялістів і був щиро відданий кооперативній справі.

**) Аґентурна система полягала на тому, що як купівлю, так і продаж повірювано посередникам (agents), що за свою працю одержували постійну платню. Їм давали з уплачених уділів готівку. На ці гроші вони купували й продавали товар та здавали з цього точні рахунки товариству. Цілий ряд кооператив працював після цієї системи. Також і млинове товариство в Лідс мало багато таких аґентур. Доперва в 1858 р. перейшло воно від аґентурної системи до рочдельської.

12. Оповідання старого піонїра про початки товариства.

Джон Кешов (John Kerchaw), один із останніх померших піонїрів, надіслав мені через Ґрінвуда звідомлення, що відноситься до часів перед основанням товариства чесних піонїрів. Багато річей, про які він оповідає, нові, а передає він їх живо, як очевидець та з докладною знайомістю людини, що в них брала сама участь. Оповідання приносять нове про старих піонїрів та стверджує усе, що досі про них було оголошено. Оповідання ці варті того, щоби передати їх потомности.

„Як мені було 7 років — оповідає Кешов — був я побігачем при друкарні, а як ще не скінчив 8 років, почав працювати в копальні. Отже не мав я багато часу, щоби ходити до школи.

Рочдельські піонїри почали своє діло, коли всюди панували біда та злидні. Із усіх робітників ткачі, що працювали за ручними варстатами, були найгірше ситуовані. Машини та їх поліпшення зіпхнули їх на найнижчий щабель людського злиденного буття. Тогочасні відносини в Рочделі були б майже неймовірні, якби оповідання про них не спиралися на наскрізь безсумнівному матеріялі.

Шемен Круфод (Charman Crewford). що заступав рочдельський виборчий округ у парляменті, підчас дебати в палаті послів дня 20 IX. 1841 р. звідомляв, що в Рочделі було тоді 136 осіб, що жили тижнево по 6 пенсів, 200 по 10 п., 508 по 1 ш. 6 п. і 1500 по 1 ш. 10 п. Пять шостих цих родин мали лише лихі ліжка з постеллю, 85 найбідніших не мали взагалі ніяких ліжок, а 46 родин мали тапчани випхані половою.

Не дивно, що в країні кипіло, а в Рочделі, де у людей плила неспокійна кров, аґітовано особливо пристрасно. Про дві річі тільки й говорилося, про працю і хліб. Робоча сила була дешева, зате хліб був дорогий. А хліб був єдиним харчем, на який бідний нарід міг здобутися.

Літом 1843 р. можна було бачити всюди в Рочделі афіші, що голосили про „найкращі засоби, якими можна здобути загальне виборче право". Кешов оповідає: „Я був приявний на цих зборах а крім мене були теж Чарлз Гауерс, Джейкеб Смісіс та Джейкеб Дейлі. Я чув тоді вперше про систему кооперації піонірів. Провід на зборах узяв Гауерс. Його добре підпирали Смісіс і Дейлі. Гауерс доказував дуже ясно, що система кооперації це одинокий засіб, що веде до тривалого поліпшення соціяльних і господарських життєвих відносин робітників. Його плян у всіх подробицях був ним дуже добре передуманий і такий ясний, що з ним загально стали погоджуватися. На зборах згадували, що ще перед 2 роками була в Рочделі кооператива. Вона однак занепала. Ґауерс подав причини цього факту. Вони були йому дуже добре відомі і він мав готову систему для оснування нового товариства*).

*) Під цею новою системою мається на думці засада звороту надвишки, що її відкрив Гауерс. Про відкриття її оповідають так: Гауерса довго

У 1843 р., на кілька днів перед Різдвом, скликано збори представників робітництва до домівки при Жабиній улиці, де звичайно сходились ткачі. Кожна професія мала вислати по 2 представників. Гірники вислали мене (Кешова). Вибрали пресідника. Говорив професійник. У своїй промові підніс він, що гірники прийшли вже до того, що вибороли собі підвишку заробітної платні майже в двоє більшу. Всі робітники, казав він, могли би те саме зробити, якби взялися за тісамі способи боротьби.

Це дуже зацікавило збори. Приявні звернулися до Кешова, щоби оповів їм, як це могло статися, що гірники прийшли до підвишки платні без страйку.

Кешов узяв слово і сказав, що те, що гірники зробили, цього він не може поручати всім робітникам. Бо як би вони це зробили, то вийшлиби на цьому гірше як сьогодні. „Чому?" — здивувались робітники. Кешов мусів дати пояснення. „Допустім", казав він, „що ви заробляєте тижнево по 1 фунтові і з цим якось можете жити. Через побільшення платні ви дістали би тижнево о 4 шілінґи більше. Гарно. Однак рівночасно крам необхідної потреби коштуватиме тижнево о 5 ш. більше. Чи не стояли би ви гірше після підвишки як перед нею?"

Кешов приймав, що одночасно із підвишкою платень мусять піти в гору ціни товарів. Бідному гірникові запаморочили підприємці голову. Говорив ту саму нісенітницю, що її підприємці завсіди торочать робітникам. Вони все кажуть їм: „чим більші платні, тим гірше для вас". І хто нині сміється з бідного гірника, що повірив у цю нісенітницю, повинен тямити, що вчені економісти тих часів говорили й писали те саме.

Після слів Кешова піднявся між зібраними крик. Як дещо успокоїлося, Кешов щераз забрав голос. „Слухайте, казав він, говорять тут про речі, що їх не розуміють. Якщо кого можна лаяти за те, що сталося, то тільки мене. Бо це я дав гірникам раду, щоби вони так робили. З підприємцями я ні слова не балакав. Проте вони не дурні. Що сталося дальше, відомо: платні підвищили, але й ціни вугілля пішли в гору".

Відтак пішли жалі, що гірники зовсім не рахуються з консументами. На це відповів Кешов: „Ми супроти них нічим не зобовязані. А чи вони журяться нами? Вони одно хочуть тільки мати: дешеве вугілля".

На зборах порушували ще ріжні справи. Дехто виступав і проти кооперації. Виступали теж проти професійних союзів.

займало питання про те, як належить ділити надвишку. Одної ночі, пізно вже, коли він роздумував про ці речі, раптом крикнув: „Маю вже, маю!" Його жінка, що її цей крик збудив, думала, що в хаті злодії". Гауерс оповів їй відтак, що йому прийшло до голови. Вона однак нічого не тямила, а тим більше, чого він такий схвильований. І нагнала його спати. Гауерс однак устав, одягнувся і пішов до Купера, щоби йому оповісти та розвинути свій плян.

Коли піднесено справу, що треба зробити, аби поліпшити відносини, почулося у відповіді, що про це говоритиме Гауерс, тільки другим разом.

Він прийшов означеного вечора. Був добре підготований. Професійники, що творили сильну опозицію, казали, що ще перед двома роками зроблено нещасливу спробу з кооперацією. Крамницю треба було закрити. Гауерс пояснив, як прийшло до цього, чому кооператива занепала і що кооперативи все мусять занепадати, коли багатії в характері уділовців, обловившись зиском, покидають їх. Після його (Гауерса) системи користь із кооперативи буде для родини тим більша, чим вона численніша. А багатші члени діставатимуть відповідні відсотки; надвишку ділитимуть між членів відповідно до їхніх закупів у кооперативі.

Кешов поставив тоді таке запитання: „Возьмім, що всі робітники поважно заінтересуються справою і що вони платитимуть на ново по 3 пенси тижнево, аж збереться сума, що з нею можна буде приступити до відкриття споживчої кооперативи. Відтак збиратимуть надвишку й вложать її продуктивно, себто, будуватимуть коперативні фабрики. Скільки часу треба би, щоби люди прийшли до посідання землі і фабрик?"

Чарлз Гауерс і Мекнот (Macnaught), один із приявних, узяли перо й папір, щоби це вирахувати. Мекнот перший підняв голову та сказав: „За 15 років матимемо фабрики, якщо всі робітники стануть членами, а вкладки й надвишки вложені будуть продуктивно".

Через тиждень одбулись ще одні збори. На них прийшов Гауерс із готовим коротким рефератом, опрацьованим відповідно до обчислень його та Мекнота й доказував, що через 15 років робітники зможуть бути своїми власними роботодавцями. Приявні обговорювали цей реферат дуже поважно. Однодушно рішено його видрукувати. Треба було скинутися на кошти друку. А що збори були слабо обіслані, зібрано 3 фунти й на цю суму уповажнили Гауерса надрукувати стільки примірників летючки, скільки на це можна було. На на ступних зборах брошурка була вже в руках робітників. Більшу скількість передали Кешовові з тим, щоби він поширив їх між рочдельськими робітниками. А що примірників було замало, тому треба було перечитані стягати й знова давати їх другим робітникам. Кешов виконував своє завдання дуже совісно. Він залишав брошурку на одному місці через 14 днів. Так бігав він по всьому Рочделі. Від одних відбирав брошурки, а другим передавав їх. Одбираючи, все питав, чи прочитали її. Звичайно відповідали йому: „так". Тоді вдавався з робітниками у коротку розмову, запитуючи, що він про прочитане думає.

Але у Клеґ-Гол (Cleg-Hall), де його, як приніс брошурку, прийняли непривітно, робітник, людина яких 50 років, коли Кешов спитав його, що він думає про перечитане, сказав: „Таких людей як ви, пане Кешов і ваші приятелі, требаби повісити на сухій вербі. Адже-ж саме через вас відносини стали такі погані. Саме

ви винні в тому, що часи стали такі „тяжкі". Він проклинав кожний новий уряд, так само й кооперативний, що змагає до усунення соціяльного й господарського лихого стану, в тій думці, що відносини будуть ще гірші й життя стане нестерпне, що будьякі реформи зроблять його просто неможливим. Ось доказ, які великі спустошення робила темнота, в головах бідних людей.

Ця проста людина чула правдоподібно балачки, що певно були далеко хитріші. Певно чула відомі комунали власть імущих, капіталістів, монополістів і всіх тих, що боронять своїх власних інтересів або поборюють соціяльний поступ. Уряд звичайно каже: „Чого вам починати рух? На це ще не пора. Робите тільки замішання". В дійсности воно далеко не так. „Рух" робить публична опінія і тільки вона, ця публична опінія, змушує тих, що заінтересовані в назадництві, робити уступки в користь соціяльного поступу.

Такі й подібні балачки не звели розумних рочдельських піонірів на манівці. І Джон Кешов так одповів нещасній людині з Клеґ-Гол: „Одно знаю, що 10 шілінґів, які заробляю тижнево, не вистачають, щоби з них самому та ще з родиною вижити. Такий суспільний стан, що змушує людину працювати за таку малу платню, вимагає зміни". І він рішився зі свого боку сам працювати на своє людське життя. Згодом стало відомо, що людина з Клеґ-Гол була добрим робітником і що деякі людці використовували її для своїх цілей. Цей нещасний робітник мав однак завжди страх, що „рух" погіршить його положення.

На других зборах говорилося про те, „як народ живе". При цій нагоді сказав один промовець: „Людина, що тратить четвертину свого денного заробітку, або непотрібно прогайнує 6 пенсів, це дурень супроти самого себе, це шкідник супроти власної родини, це шахрай супроти власних співгромадян". Цих чесних і пильних людей, що боролися на своє життя за кожний сотик і тому мусіли з ним господарно обходитись, дуже дратувало те, що капіталісти могли тисячі накопичувати з їх неоплаченої праці. Ще більше однак дратувало їх те, що вони були супроти такого стану безсильні. Тому рішили стати піонірами нового споживчого товариства в Рочделі.

При Жабиній улиці стояв триповерховий дім. На найвищому поверсі була школа одної реліґійної секти, середній займала прилюдна мійська школа для дітей, підвальна осада була вільна. Раніш був у ній магазин, що до його вели широкі двері. Ці двері належало усунути, а замість них зробити крамничні двері й вікно. Доручили Гауерові вишукати домовласника. Як цей почув, що його пяиміщення хоче винайміти копeратива, з місця відмовив. Тоді Гауерс спитав: „Ну, а чи згодитеся винайміти мені особисто, коли заплачу вам чинш за чверть року згори?" „Так", відповів домовласник, „на це гожусь". Так винайміли рочдельці приміщення на 3 роки. Гауерс фіґурував як наймач і заплатив чинш за чверть року згори.

Рішено відчиняти крамницю тільки вечорами. Ешуорс і Купер переняли почесно обовязки продавців. На перші часи не хотіли вони брати ніякої платні за свою працю. Тільки згодом, коли підприємство почало давати надвишку, давали їм по 3 п. за годину, себто за вечір 9 п. (бо в крамниці продавали спочатку вечорами тільки через 3 години). Платня постійного крамаря в ті часи виносила тижнево 4 ш. і 6 п.

З кінцем першого чвертьріччя рочдельське товариство виплатило по 6 п. надвишки від 1 фунта*). Друга надвишка виносила 4 п., четверта 7 п., пята 9 п., шоста 11 п., сьома 1 ш., восьма 1 ш. 4 п., девята 1 ш. 6 п. Загалом 1 ш. і 8 п. була найбільша надвишка. Пізніше однак досягала вона до 2 ш. 6 п. (= 12,5%).

Рочдельські піоніри рішили віддавати одну десяту частину надвишки на освітні цілі. Проте, коли вони прийшли до суду з тим, щоби він це рішення затвердив, суд цьому відмовив. Це були часи, коли з одного боку закон забороняв робітникам самоосвіту, а з другого уряд одмовляв їм виборчого права іззa браку освіти.

*) Це дає 2,5%.

ДРУГА ЧАСТИНА.

(1857—1898).

13. Сон ткачів.

Перед 32 роками*) кількох робітників невеличкого міста графства Леншекір снило сон про царство праці. Вони мріяли про вихід із країни недолі й сліз. І їх очі зверталися до обітованої землі добробуту, ними самими створеного. Шлях, що провадив до неї, був дикий і непевний. І, не зважаючи на це, вони вибрались в дорогу.

В 1844 р. к о о п е р а ц і я була вже відома. Навіть добре відома. І що найважніше, вона здебільшого засідала на лаві підсудних. Це був непоправний переступник. Ріжно його допитували і за кожним разом засуджували. Багато робітників понесло за це страти. Ще більше люди розчарувалися. Кооперацію вважали безвиглядною справою. Судно кооперації не знало моря. В дійсности воно було подібне до того корабля, що мав щілини і тому хитався. Тільки немногі зважилися виплисти на ньому на отверте море господарського життя. Були сумніви, чи судно „кооперація" причалить до пристані. І все таки знайшлося кількох сміливих моряків, що вибралися у дорогу.

Вони не мали нічого до втрачення.

Як відомо читачеві, треба було цілого року на підготовку до подорожі. В 1844 р. виправлено старе корабельне знаряддя. (Бо вже 16 років тому назад було старе судно зі щілинами на морі. В 1928 р. спустили його у Брайтоні на води). Люди часто балакали про його лихий стан. Зичливі силкувалися додавати відваги морякам, незичливі похитували головами. Один або двох посторонців узяли участь у подорожі. По 12-ти місяцях виплило судно на отверте море з вантажем, що складався здебільшого з вівсяної крупи, соли й солонини, приблизної вартости 28 фунтів штерлінґів. Наші моряки готовились до дуже бурхливої морської їзди. Чесні піонірі мусіли виконати важну працю, щоби судно не лягло на бік. Хвилі кидали ним то в цей то в той бік. Иноді судно знаходилося на гриві страшної хвилі. Иноді хвилі його цілком за-

*) Друга частина книги Голіовка появилася уперше в р. 1878, себто в 21 років після появи першої частини.

ливали. Населення міста придивлялося їзді сміливих моряків з берега. Одні сердешно бажали їм „щасливої дороги!". Та більше було таких, що сміялися з моряків. Бо трудно було вишукати гірший і такий старий, зужитий та негодящий корабель, як той, що плив по морі господарського життя під назвою „Сон ткачів".

Говорячи більше прозою, треба сказати, що кооперація перед 32 роками, коли ткачі флянелі в Рочделі розпочали своє підприємство при Жабиній вулиці з капіталом 28 фунтів, що це була справа, на яку дивилися зі зневагою, до якої не мали довіря і про яку сумнівались. На успіхи треба було ждати. Роки нестійности й поступу чергувались. „Товариство чесних піонірів" — так охрестили цю установу — розвивалось. Число членів росло. Відкрито нові відділи. Відтак прийшла криза. І знова пішли пророцтва, що „Сон ткачів" розіб'ється так само, як усі попередні сни у фантастичне ніщо.

Однак сталося инакше. Старе судно відбуло багато поїздок, а його вантаж давав усе більшу користь. Бурхливі хмари часто затьмарювали його їзду. Хвилі часто кидали судно на підморські скелі. Проте кожного разу залога поправляла свій корабель, скріплювала його та малювала на ново. Прийшла пора, коли відважні моряки пускали на море нові судна, при загальних оплесках і радости.

Так прийшов 1861 рік. Буря бавовняної кризи прийшла з полудня і грозила повним знищенням установи. Американська громадянська війна*) зірвалась наче монсум, повіяла через антлянтійський океан і знищила цвитучий промисл північних провінцій Анґлії. Тепер, здавалося, кооперація, вже мусіла б провалитися, кооперативні крамниці мусіли занепасти, чудовий сон ткачів мусів закінчитися.

Прийшов великий буревій, а з ним жах і голод і всі страшливі наслідки та нещастя війни. Однак ніщо не могло вирвати судно відважних піонірів із їх якорів. Корабель стояв тоді вже сильний. Одержав нові щогли й нове корабельне знаряддя. Знарядили його в найліпші й найпевніші машини, потрібні в кооперативному мореплавстві. Серед бурі вибирався в дорогу так, наче йому в дорозі ніщо не могло притрапитись. І коли многі инші кораблі не видержали її та йшли на дно, корабель піонірів гордо повертав цілий до пристані. І коли инші кораблі через брак харчів знайшлися на бурхливому морі у біді, тоді корабель

*) Американська громадянська війна (1861—1865) викликала в Анґлії господарську кризу, в першу чергу кризу бавовняного промислу. Анґлія спроваджувала більшу частину бавовни з Америки. Наслідком зменшення продукції бавовни в Америці і замкнення американських пристаней, довіз американської бавовни до Анґлії дуже зменшився. Коли Велика Британія спровадила з Америки у 1860 р. бавовни приблизної вартости 1.100 міліонів фунтів, то у 1862 р. привезено її на 6,4 міліонів фунтів. Через те станули многі фабрики бавовни. Многі скрахували. А наслідком цього цілі тисячі робітників знайшлися без праці і попали в злидні.

піонірів приходив їм з дружньою підмогою. Його щогли були сильні, а його команданти мали добрі мапи, на яких усі підводні скелі були старанно позначені. Капітан корабля знав, коли має їхати уздовж берегів, а коли може виплисти на отверте море. Його обсада складалася із сміливих і досвідчених моряків.

Як прийшло до того, що наші піоніри самі могли відбувати щасливі поїздки по бурхливому морі, про це хочемо оповісти в наступних розділах нашої книги для розваги й науки прийдешніх кооперативних моряків.

14. Славних 28.

Майже двадцять літ пройшло від появи першої частини нашої книги. Немногі, сміливі робітники, що оснували кооперативу при Жабиній вулиці, здобули собі почесне прізвище „Славних 28". Більшість із поміж них уже в могилі. Тимто буде інтересно почути про них деякі ближчі подробиці.

Одна людина оповідала мені, а чула це від основників кооперативи, що старий маґазин при Жабиній вулиці, де рочдельські піоніри розпочали торгівлю, уже надовго раніше був відомий під назвою „Магазин піонірів". Була там монтувальна кватира піонірського полку, що ґарнізонував у Рочделі. Площа за будинком ще й нині називається „касарняною". Через те мій оповідач думає, що ця історія мусить бути правдива. Якщо воно справді було так, то піоніри мусіли достосувати свою назву до цеї обставини. Або, як воно часто буває, могло це статися припадково.

Моє переконання таке, що назву запозичено відки инде. Вже раніше в соціяльній і професійній літературі були відомі твори під заголовком „Піонір". І перші „асоціялісти" хотіли виконати піонірську службу. Вся їх честолюбивість зводилась до того, щоби йти вперед і щось творити. Все ж таки подана нами подробиця нашого оповідача цікава, хоч про неї досі ніхто не згадував*).

*

При основуванні кооперативи не було згоди між чартистами й асоціялістами (оуненістами). І треба було великого такту й розуму з боку останніх, що до оснування її прийшло. Ніхто вже нині не сумнівається в тому, що саме асоціялістам приналежить заслуга, як тим, що дали почин до оснування кооперативи, її оснували, зорґанізували та ввели в рух. І фактом теж є, що чартисти на полі кооперативного руху ставили перешкоди. Вони були проти кооперації. Мали для неї замало зрозуміння. Ди-

*) Під словом »піоніри« розуміють в Анґлії й Америці тих, що промощують шлях. Цю назву товариства запропонував Чарлз Гауерс. Вона загально подобалася за вийнятком Дж. Дейлі, що висмівав її, хоч сам погодився на неї. Рочдельці обосновували назву тим, що саме вони хочуть промощувати шлях для других. До того вони назвали себе ще й »чесними«. Бо шукали справедливости (чесноти), що її копепратива мала здійснювати.

вилися на тих своїх товаришів, що виявляли інтерес для кооперації, як на зрадників. Довго не розуміли кооперативної справи. А коли зрозуміли її, недовіряли їй. Однак після шіснадцяти років, коли кооперація мала все успіхи, та прийшла до поваги й значіння, силкувались кожному доказувати, що саме вони були тими, що все створили. Така то вже доля кооперативного та инших рухів: у важких часах боротьби за їх існування завзято поборюють їх, щоби відтак у днях тривалого їх успіху, перекинутись у їх старих, вірних приятелів та оборонців. Все таки це добрий знак для руху, коли його старі противники згодом стають його приклонниками. Бо з цього виходить, що думка, за яку йшла боротьба, перемогла, та що противники її вважають для себе честю,ісповідати її. Все ж таки завданням історії є вирішити, кому припадає честь почину й орґанізації руху.

Опозиція, що її робили чартисти першим рочдельським піонірам, являється нині (1877), коли піоніри зросли в силу, а чартисти майже зникли, чимсь другорядним. Проте тоді, в 1844 р., і ще довго опісля, коли чартисти були вдесятеро і вдвадцятеро численніші ніж асоціялісти, справа малася инакше.

Кожна партія, що її засади опановують її провідників, замість того, щоби, навпаки, провідники опанували засади, грішить тим, що на думку її приклонників усі инші партії мусять перейняти її засади. Вони иноді твердять навіть, що засади всіх инших партій фальшиві. Однак на те є розум і він вимагає того, щоби кожний розумів своє власне становище та працював у згоді з ним.

Ткачі флянелі — оуеністи основували по невдачнім страйку „Товариство чесних піонірів" і негайно приступили до збірки фонду, щоби відкрити невеличку споживчу крамницю. Спершу зібралися вони там, де все сходилися ткачі, себто в школі одної анґлійської релігійної секти при Жабиній улиці. Відтак відбували свої засідання в Соціяльному Інституті на кінці Йоркшірської вулиці. Тут і основано „Товариство чесних піонірів". Джон Голт став касієром товариства і цей уряд виконував майже до кінця свого життя. Старі провідники асоціялістів склали статути товариства та зорґанізували кооперативу. Капітал, що його члени зложили, виносив, як відомо, 28 фунтів. І число членів товариства виносило спочатку — 28.

У 1865 р., у 21 років після основання товариства, 14 старих членів, які ще були при житті, сфотоґрафувалися разом за почином Смісіса. Цею збірною фотоґрафією ушановано приятелів товариства й кооперації. Подаємо її окремо. Уіл Купер, посилаючи мені її, подав теж важніші відомости про сфотоґрафуваних піонірів, які наводжу:

„Короткий нарис про 14 осіб, що належали до перших членів »Рочдельського товариства чесних піонірів«, і що сфотоґрафувалися разом під конець 1865 р.

Ліворуч глядача сидять:

Ч. 1. Джон Бент. Кравець по професії, асоціяліст і один із перших ревізорів товариства.

Ч. 2. Джейкеб Смісіс. Сортівник бавовни і бухгальтер. Асоціяліст і один із перших начальників товариства. В ріжних часах був предсідником, секретарем, уповноваженим і начальником товариства. Працював усе над поширенням кооперативної ідеї та духа справедливости й братерства. В його кватирі обговорювалася уперше справа основання товариства. Одержав добре виховання. Був знайомий із часописом „The Co-operator“ що його видавав і редаґував д-р Кінґ.

Ч. 3. Майлс Ешуорс. Флянельовий ткач по професії. Чартист. Перший голова товариства. Це був старий жовнір маринарки. Брав участь у битві анґлійців і прусаків проти Наполєона під Ватерльо та належав до військової сторожі корабля, що вивіз Наполєона на вигнання на остров св. Гелєни.

Ч. 4. Чарлз Гауерс. Робітник у бавовняній прядільні. Асоціяліст. Був одним із перших уповноважених товариства. Головно йому приналежить опрацювання статутів. Він теж відкрив засаду про розподіл надвишки відповідно до закупів. Був кілька разів секретарем товариства. Коли почався рух за здобуття закону про 10-ти годинний день праці, робітники вибрали його своїм делеґатом до Лондону для переговорів з членами парляменту і для слідкування за порадами над законом у палаті послів. Це була людина практичного знання. Відогравав провідну ролю також і в старій рочдельській кооперативі.

Ч. 5. Джейвід Брукс (David Brooks). Відливач друкарських форм по професії. Чартист. Був першим крамарем товариства. Належав до заможніших між піонірами. Увесь свій вільний час посвятив товариству й не жалував праці та матеріяльних жертв, щоби тільки причинитися до розвитку товариства.

Ч. 6. Бенджемін Рудмен (Benjamin Rudman). Флянелевий ткач. Чартист. Людина, що мало говорила. Зате була щиро віддана товариству.

Ч. 7. Джон Скроуфорт. Похатній майстер. Не належав до жадної політичної партії. Сведенборґіянець*). У перших часах існування товариства члени його часто сходилися на гутірки в льокалі кооперативи. Політика, реліґія та інші справи були предметом дискусії на них. Розуміється, реліґійні питання часто стояли в центрі дискусій. Деякі реліґійники вважали гріхом, дискутувати про їх віру та домагалися заборони дискусій на подібні теми. Сектант Скроуфорт, що був глибоко реліґійною людиною, спротивився тому. Він казав, що про реліґійні справи можна таксамо дискутувати, як про всякі инші справи. Був переконаний, що його віра правильна, що на неї можна навернути людей тим

*) Реліґійна секта, основана шведським ученим і містиком Ем. Сведенборґом (1688—1772).

більше, чим більше люди дискутують про релігійні справи. Внесок на заборону релігійних дискусій тоді перепав.

Ч. 8. Джейкеб Стендрінґ (Standring). В часі основування товариства ткач флянелі. Оуеніст або асоціяліст. Був у Рочделі секретарем орґанізації, що боролась за здобуття закону про 10-ти годинний день праці. Коли ткачі флянелі в 1843/4 р. не могли провести підвишки платні, він роздобув примірник закону про запомогові каси (Friendly Societies Acts), щоби переконатися, чи члени цього товариства не можуть по цьому законові основувати продуктивне або инше товариство і таким чином самим добути собі працю та грошеву користь. Був теж членом старої кооперативи в Рочделі. Був дуже бідний і мав численну родину.

Ч. 9. Джейкеб Менок (Manock). Ткач флянелі. Чартист. Був часто уповноваженим і справником управи.

Ч. 10. Джон Колієє (Collier). Робітник у машино-будівельному заводі. Асоціяліст. Часто був членом управи. Говорив ленкеширським діялєктом. Цьому не можна дивуватися, бо був правнуком славного Джона Колієє (Tim Bobbin) з Мілнров б. Рочделю, що писав в рр. 1741—1750 книжки у ленкеширському діялєкті, віршем і прозою. Його поховали в 1786 р. на рочдельському цвинтарі. А на його памятнику читаємо такий вірш, що його він сам склав на десять хвилин перед своєю смертю:

„Here lies John and with him Mary,
Cheek by jowl and never vary;
No wonder that they so agree:
John wants no punch, and Moll no tea“.

(В українському перекладі:)

Тут лежать Джон і Мері,
що більш уже не сваряться;
Не дивно, що вони в такій згоді:
Джон не хоче пуншу а Моль чаю.

Ч. 11. Семюел Ешуорс. Ткач флянелі. Чартист. Був крамарем кооперативи.

Ч. 12. Уіл Купер. Ткач флянелі. Асоціяліст. Був першим касієром товариства.

Ч. 13. Джейкеб Туідел. Майстер від деревляних ходахів. Асоціяліст*). Був одним із перших начальників крамниці.

---

*) На цьому місці слід подати кілька слів для вияснення термінольоґії: Як читач міг бачити, головна заслуга в основанні „Рочдельського Товариства Чесних Піонірів" приналежить Оуеністам, себто приклонникам Роберта Оуена. Оуен називав себе „соціялістом". Він був перший, що став уживати цього слова. Тимто історики робітничого й кооперативного руху в Анґлії (Брентано, Уебби й инші) стали загально називати оуенівські ідеї соціялістичними, а самого Оуена вважати „батьком анґлійського соціялізму". Оуенівський соціялізм, був мирний, аполітичний і гуманний — в протилежности до чартизму, що мав здебільшого політичний і клясовий характер. Брентано називає чартизм „першим соціяльдемократичним рухом у XX. ст.". Тимто й Голіовк уживає

Ч. 14. Джозеф Смітс. Сортівник бавовни. Асоціяліст. Один із перших ревізорів.

При иншій нагоді Купер звернув мені увагу, що на фотоґрафії бракує ще двох живих членів товариства, які не попали на неї через непорозуміння. Це Джейкеб Меден (Maden), ткач, темперенслєр, що держався подальше від політики та релігійних сект і Джон Кешов (Kerschaw), сведенборгіянець і напів чартист.

Опісля прислав мені на мою просьбу Джейкеб Смісіс, що йому теж залежало на славі товариства, ще такі відомости про Дейвіда Брукса (ч. 5):

„Дейвід Брукс, відливач друкарських форм по професії, що його прізвище в початках існування кооперативи ніколи не згадувалось, віддав їй чималі прислуги. Був першим крамарем кооперативи, що вимагало багато дбайливости й сприту. Дрібні купчики глузували з нього. Хоч був майстром фабрики, в якій працював, Брукс не кидав повіреної йому служби. Виконував її з рідкою вірністю приклонника ідеї визволення робітників через самопоміч. Часто переривав свою професійну працю, де заробляв 7 до 8 шілінґів денно, щоби безінтересовно та з любови до справи працювати для нас до того часу, аж кооператива спромоглась платити йому щось по 3 пенси за годину за його працю в кооперативі. Через 4 чи 5 років був головним доглядачем і крамарем. Однак наші люди не доцінювали тоді ще його заслуг. Сталося це доперва згодом, як кріза знищила друкарню форм. Матеріяльне становище старої людини стало через це таке погане, що з ріжних сторін виринула думка, щоби товариство признало на своїх загальних зборах почесну підмогу для старого члена у висоті 10 фунтів. Однак управа вирішила краще. Вона доручила йому працю сортувача товарів в кооперативі. Так працює він у ній і досі та радий, що може в ній служити".

Однак Смісіс із своєї скромности не подав мені, що саме він поставив цей гарний внесок, щоби прийти заслуженому Бруксові в днях його старости з признанням і підмогою.

Уолтер Морісон запропонував, щоби товариство закупило дім при Жабиній улиці та вдержувало його в старому стані на памятку про перші дні його історії. Цей дім, у якому містились би читальня і бібліотека з портретами старих піонірів, був би гідним памятником для нащадків. Було б це важно для відвідувачів і дослідників кооперації. Маємо надію, що багате нині товариство закупить цей скромний дім і вдержуватиме його в первісному стані*).

всюди в своїй книзі на означення оуеністів терміну „соціялісти" („socialists"). Німецький перекладчик книги Голіовка, Роберт Шлєсер (Köln, 1928) відступив од анґлійського ориґіналу й став називати оуеністів не „соціялістами", а „соціялістичними асоціялістами", або коротко „асоціялістами" від слова „асоціяція", що була основною ідеєю оуеністів. Ми пішли за Шлєсером. **В. Л.**

*) Аж до 1924 р. Рочдельське Товариство не могло купити цього дому — з тої причини, що власник його, свідомий високого ідейного значіння дому

Рочдельська крамниця в часі відкриття (1844).

Подаємо нище прізвища перших 28:

Джейкеб Смісіс,
Уілієм Купер,
Джон Коліє,
Майлс Ешуорс,
Джейкеб Туідел,
Джон Гіл,
Джон Гоп,
Джон Скроуфорт,
Джейкеб Стендрінґ,
Джосіф Сміс,
Чарлз Гауерс,
Дейвід Брукс,
Семюел Ешуорс,
Маляліє,
Джейкеб Дейлі,
Джон Бент,
Джон Кешов,
Джейкеб Меден,
Джейкеб Менок,
Уілієм Тейлор,
Робрт Тейлор,
Джейкеб Уілкінсон,
Джордж Гілі, (Healey)
Джордж Ешуорс,
Бенджемін Рудмен,
Джон Ґарсайд, (Parside)
Семюел Туідел,
Джейкеб Голт.

вимагав за нього таку велику ціну, що товариству годі було згодитись на неї. У 1925 р. анґлійська кооперація все таки набула дім, який призначено на кооперативний музей.

15. Законні перешкоди в господарському розвитку.

В часі, коли основано рочдельське товариство, і ще через довгі роки опісля, не було в Анґлії ніякого кооперативного закону. Члени не мали точно означених прав і були за все особисто відповідальні*). Не зважаючи на це, вони не могли торгувати ані з людьми, що стояли поза товариством, ані між самими собою. Товариство не могло набувати землі. Члени могли мати в загальному капіталі тільки дуже малу участь, навіть тоді, коли законні постанови дещо справлено. Вони не могли віддавати нічого зі своїх зарібків на освітні цілі. Щоби вичислити всі законні труднощі, що стояли тоді на шляху розвитку товариства, треба би списати цілі сторінки.

Ніхто не придавав більшої ваги справі поліпшення правної основи кооперації, як саме рочдельські піонірн. Мешканці міста, що видало Томеса Лівзі (Thomas Livsey)*), радного Рочделю, Кобдена**) і Брайта***), мусіли випередити в цій справі инші міста. Рочдельські піоніри, котрим прийшли в підмогу їх лондонські приятелі, як Т. Гюс, Фернівел і Лудлов, вимагали змін у кооперативному законі з 1852 р. Вони й добилися цього, бо в 1862 році переведено ревізію закону, якою усунено його недостачі. Задоволені цим успіхом, вони не забули висловити подяку своїм дорадникам і приятелям.

На Різдво*) 1862 р. скликано до Олдгем річне зібрання кооператив Ленкеширу й сусідніх ґрафств. У цьому зібранні взяло участь 75 кооператив через 100 своїх делеґатів. Ейбрегем Ґрінвуд проводив, Уіл Купер секретарював. Останній подав до відомости, що посол Слені (Slaney), який вніс з доручення рочдельців в анґлійському парляменті перший кооперативний закон в 1852 р., і якому довірено цю справу, мусів через лихий стан свого здоровля виїхати до Европи. Управа товариства за згодою посла Слені й за порадою пана Брайта віднеслась до уряду з проханням, щоби він видав новий проєкт закону. Пан Брайт провадив депутацію Рочдельців. Одначе уряд відмовився внести від себе проєкт закону, тільки дав до зрозуміння, що не матиме нічого проти того, коли внесе його хтось із послів парляменту.

---

*) Окремий кооперативний закон уведено в Анґлії доперва в 1852 р. Цей закон часто виправляли, особливо ж у 1872 р., що про це буде далі мова. Кооперативи тільки помалу стали підчинятися кооперативному законові. Рочдельське товариство зробило це в 1854 р. До цього часу стояло воно, як про це вже згадувалося, під законом про допомогові каси.

*) Лівзі, міський урядник Рочделю і приятель робітників. Був членом рочдельського товариства вже в перших роках існування.

**) Річард Кобден, відомий речник вільної торгівлі, член парляменту з виборчого округа, до якого належав і Рочдель.

***) Джон Брайт (Brigth), відомий анґлійський політик. Уродився в Ґрінбенк біля Рочделю (1811) і там помер (1889). Жив у Рочделі, де мав прядільню.

*) Відбуття зібрання в день Різдва може нині видаватися чимсь незвичайним. Однак під той час це не було дивне. Робітники, що не мали багато вільного часу, мусіли відбувати свої зібрання або сходини в неділі або свята.

Тоді управа товариства попросила посла Ескета (J. Sotteron Estcourt), щоби він виступив у палаті послів із внеском про „справлення й доповнення кооперативного закону". Саме тоді, при першому читанні внеску, приїхав посол Слені з Европи та гаряче підпер справу. (Він незабаром помер.) Управа товариства висилала в ріжних стадіях обрад над внеском три депутації до Лондону з метою, позискати членів парляменту для справи внеску. Поруч із цими депутаціями працював запопадливо для справи старий, вірний приятель кооперації, пан Едуерд Вансітарт Ніл. Що внесок став законом, до цього причинився теж у великій мірі посол лорд Потмен (Portman), який його вніс і заступав його справу у вищій палаті.

Вкінці збори кооператив вирішили висловити сердечну подяку всім тим, що своєю працею і заходами причинилися до того, що внесок про справлення і доповнення кооперативного закону з 1852 р. прийнято в обох палатах і таким чином він став обовязуючим законом. Вислано подяку послам Брайтові, Есткетові, лордові послові Потменові, адвокатові В. Нілові та родині посла Слені.

Особливо цікава відповідь на подяку В. Ніла. Вона заслугує на те, щоби її навести в цілости. Він писав:

„Надіюсь, що закон, над якого переведенням я працював, розпічне нову добу кооперативної праці між робітниками Анґлії, з чого, на мій погляд, вийде безмірно багато добра. Однак треба бути вірним ідеї кооперації та мати терпеливість. Найважніше тут, на що треба звертати постійно увагу робітників, це конечність піднесення положення всього робітництва, як стану, а не піднесення положення поодиноких осіб. Це кардинальний пункт у суперечці, чи робітникам як таким має припасти участь у зиску. Хто заощадив маленький капітал, скаже імовірно: „Для мене більша користь, коли задержу для себе ввесь товаровий зворот". Але чи цю користь матимуть його діти? Чи не важніще для нього, як робітника, щоби причинитися до творення відносин, що забезпечували б його дітям або иншим членам його родини участь у доходах з капіталу, замість того, щоби самому заробити кілька шілінґів більше річно? І то тоді, коли положення решти робітництва лишається по старому, коли одні не могли нічого заощадити, а инші не могли корисно прикласти свій гріш?"

Ваш вірний
Е. Вансітарт Ніл.

Так гідно й славно провели делеґати анґлійських кооператив Різдво в 1862 р. Вони зробили ще одно велике діло. Рішили оснувати гуртівню, що про неї буде в нас далі мова.

Олдгем не був під ту пору відповідним місцем на кооперативні збори. Пізно уночі мусіли делеґати залізницею вертати домів. Тому з признанням належить піднести, що саме тоді, коли вся Анґлія веселилася і святкувала, анґлійські кооператори провели свято за прозаїчними нарадами над справами кооперації та не пожалували труду, щоб ніччю невигідно вертати залізницею до

себе. Рочдельці вели перед. Вони бажали поліпшити становище кляси, до якої належали. Вони розуміли, що піднесення робітництва як кляси — це найкраща запорука поліпшення долі поодиноких робітників. І це придбало для рочдельських кооператорів більше слави, як успіхи підприємства.

16. Буркітливі осторонці.

Коли хочемо йти вперед, важно знати, як належить поводитись з людьми, що стоять осторонь од руху. До осторонців треба підходити з увагою. А коли ще й розумно поводитись із ними, то треба надіятися, що ці люди одного гарного дня з осторонців стануть приклонниками кооперативного руху.

Маю тут на увазі не несвідомих, а буркітливих осторонців, цих вічно невдоволених людей і критиків, що прагнуть для руху не добра, а лиха. Від них роїлося цілими роками довкола рочдельської кооперативи.

Иноді роблено теж приватних купців непотрібно ворогами кооперації. Один кооперативний промовець говорив на одному зібранні: „Погляньте на великі надвишки найбільших споживчих кооператив: 20.000 фунтів річно, 30.000, 40.000... Все це ми одібрали приватним крамарям".

Чи дійсно воно так?

Найбільша частина надвишок повстає з того, що розпоряжаючи більшим капіталом, можна робити більші закупи, а через згуртування покупців створюється можливість більшої продажі в кооперативних крамницях. Надвишки повстають також через господарність у розподілі товарів, через те, що послугуємося економно крамницями й персоналом, що уникаємо дорогої реклями, дорогого урядження крамниць, високих чиншів й податків і т. д.

Кооператор доробляється через те, що не пропускає нічого, на що приватні крамарі иноді не звертають найменшої уваги. Тут він дійсно захоплює зиск крамаря.

Кооператори є в ділянці торгівлі нічим иншим, як копачами золота, що вміють знайти його там, де приватні крамарі його не добачують. Кооператива приходить до свого зиску головно через вищу господарську систему та через більшу господарність.

Рочдельські кооператори видають щорічно свої звідомлення. Читач знайде в ньому відомости про розвиток і останній стан кооперативи. В цьому річнику працюють ріжні автори. Однак трапляється, що якась стаття походить не від старого, досвідченого кооператора, а від новика, що не дуже ознайомлений із традиціями руху. Так у річнику за 1860 рік появилася стаття, в якій автор непотрібно накинувся на дрібних крамарів, що, розуміється, ішло проти старих традицій кооперативного руху.

Ось дотичне місце статті:

„Сучасний кооперативний рух не змагає до того, щоби просто скасувати соціяльні нерівности, створені в суспільстві від-

носинами власности. Однак він хоче заставити робітника внести певну частину непотрібного капіталу, щоби по перше, можна купувати харчі в своїх кооперативах і таким способом самому добувати зиск, що нині пливе до кишень дрібних крамарів. А по друге, він хоче дати йому можливість в певних межах узяти участь у продукції, щоби відтягнути зиск підприємця, який він має, дякуючи визискові праці робітника, його здоровля й сили, і через те приходять до княжого маєтку тоді, коли сам робітник навіть у найкориснішому разі мусить недоїдати та жити бідно. Коротко: сьогочасний кооперативний рух не думає здійснювати ті чи инші засади деяких людей. Кооперація це не фантастична думка ідеалістів у роді Сен Сімона*), Роберта Оуена, Люї Бляна*) та инших, що їх годі здійснити".

Автор хотів очевидячки цими словами непотрібно боронити кооперацію перед закидами соціялізму та користати з безкритичности мас. Однак цим задокументував він лише повне своє незнайомство з історією кооперації. Якби не Сен Сімон, Фурiє, Роберт Оуен, Люї Блян й инші, хто знає, що було б нині з кооперативним рухом і чи взагалі він існував би нині. Без ґенія Сен Сімона, без княжих грошевих жертв Оуена, без сміливости думки й чину Люї Бляна, напевно сотки й тисячі робітників, що нині, завдяки кооперації живуть по людськи, гинули би, як безпомічні пролєтарі.

Такі виводи, як цей, додавали заохоти буркітливим осторонцям та дрібним крамарям до сварливих виступів. Рочдельці своїм тактом, терпеливістю та вирозумілістю вміли робити їх нешкідливими.

Кожна кооператива в своїх початках має своїх „критиків". Їх „критика" переходить иноді в просту лайку. Вони виступають часами навіть у добрій вірі. Однак це рідкість. Що ж говорити про дрібних купців, які з конкуренційних причин силкуються все шкодити кооперації...

Тимто кооператори мусять бути уважні до виступів осторонців і дрібних купців. Помилки, фальшиві вислови, непорозуміння справи, пересуди — це гадюки з двома головами. Коли розрубати їх на двоє, вони живуть далі. І як довго вони живуть, можуть підкидатися, сичати й кусати.

17. Чотири загрозливі роки.

Коли в Америці спалахнула громадянська війна, що її спричинили полудневі стейти в обороні невільництва, в Анґлії знали, що в наслідку війни забракне в ній бавовни, що фабрики Ленкеширу та Йоркширу треба буде зачинити, що сотки й тисячі робітників лишаться без праці. Тоді пророкували крах кооперативи.

Економісти мудро похитували своїми важкими головами. Розуміється, не найкращі поміж ними, такі, як Джон Стюарт Міль і професор Фост (Fawcett), що часто боронили справу коопе-

*) Сен Сімон і Люї Блян — це два французи, що поширювали соціялістичну й кооперативну думку у Франції.

рації. Однак Фост не мав ще належного довіря до молодших сил кооперації і оголосив у місячнику „Macmillan" коротку статтю з престорогою що до найближчих тяжких років. Він писав:

„Чи робітники, що працюють у бавовнянім промислі, будуть у стані видержати при свому малому заробіткові в часі господарської кризи? Ось питання, що чекає на свою розвязку".

В початках кризи (1861—1864) кореспонденти „Таймсу" (Times) стали писати про Рочдель. Те, що вони писали, варто ще й нині читати. Треба тут завважити, що рочдельська кооператива в 1862 р. розділила трохи підмог між безробітні родини. 19 XII. 1862 р. кореспондент „Таймсу" писав про Рочдель:

„Не легка це річ, хоч би приблизно установити, в якій мірі безробітні робітники силкувалися поборювати власними засобами злидні, в які попали. Установи, що приймають ощадности робітників, є в поодиноких містах Анґлії дуже ріжні. В деяких містах мають перевагу щадничі каси. В инших воліють запомогові товариства. А в найновіших часах є великий наплив до коопeратив. Звідомлення щадничих кас, не все подають докладні відомости про відносини. На підставі розшуків, що я їх робив, я переконався, що робітники підняли в цьому році злиднів із цих кас не багато більше своїх вкладів як у попередньому році. Зате сказали мені, що робітники саме в попередньому році виймали свої ощадности зі щадничих кас, кас запомогових товариств та инших, щоби їх вложити в кооперативи. Треба сказати, що рочдельські кооперативи стягнули до себе майже всі ощадности робітників. У Рочделі є три великі підприємства, зорґанізовані на кооперативній основі: споживча кооператива, млинова і кооператива ткачів. Всі вони розпоряджають разом капіталом 140.000 фунтів штерлінґів".

Про рочдельську споживчу кооперативу кореспондент „Таймсу" писав зокрема:

„В минулому чвертьріччі надвишка членів виносила 2 шілінґи і 5 пенсів від кожного фунта закупів. Таким чином робітник одержує зиск, що звичайно йде до кишені приватних крамарів, і одержує теж кращі харчі як раніше, коли він був усе в довгах. Чим краще живе він, тим більша його участь під кінець року в надвищці.

Ось рахунок, навмисне взятий мною з книжок кооперативи, що ясно говорить про користи, які має робітник із своєї кооперативи. Після нього мав один робітник у кооперативі у вересні 1854 р. заощаджених 7 ф. і 10 ш. Впродовж восьми років, підчас яких брав він із кооперативи одяги й харчі для себе й своєї родини, не вплатив він ані одного гроша, щоби збільшити стан своїх ощадностей. Зате підняв у ріжних часах разом суму 90 фунтів. А проте має він ще на свому конті 50 фунтів. Отож зиск із його закупів за останніх 8 років виносить таким чином точно 132 фунти і 10 ш.

з процентами включно, себто більше як 16 фунтів річно*). Дуже правдоподібно теж, що ця людина, якщо вона робила б свої закупи у приватного крамаря, мусіла б заплатити за побраний крам о 10% більше і вкінці вийти ще з довгом у сумі що найменше 5 ф.

Серед таких обставин цілком природна річ, що число членів і обороти кооператив скоро зростали та що робітництво в инших частинах країни пробує іти за цим щасливим прикладом. Капітал кооперативи збільшився в дійсности, мимо її поширення, так скоро, що вона незабаром мала більше грошей, як їх потребувала та що через те була примушена вкласти його в инші підприємства. Спершу основано млин, що є в руху від 9 років і дав у 1861 р. 10.000 ф. надвишки. Основний капітал, вложений спочатку у це підприємство, виносив 2.000 ф. і він уже тепер збільшився майже до 30.000 ф., з чого рочдельська кооператива вплатила 9.000 ф. Млин став у повіті великим підприємством і гуртівнею для многих сусідніх кооператив.

Відтак кооператори спромоглись на ще відважніший лет. Вони приступили до здійснення дуже сміливого почину. Рішили обєднати працю із капіталом, щоби бути власними роботодавцями та ділитися овочами своєї праці".

Ніколи не появилося краще звідомлення про практичну діяльність рочдельської кооперативи. Дякуючи чудовій системі кооперативної праці, робітнича родина може заощадити 16 фунтів річно.

Варто далі послухати цього журналіста, що його слова обійшли ввесь світ. Він пише:

„Основана в 1857 р. фабрична текстильна кооператива має тепер один із найкращих фабричних будинків у місті, виряжений у наймодерніші машини. Як казали мені, плянують збудувати ще один такий самий будинок. Капітал фабрики виносить нині 68.000 фунтів. Фабрика розділила в 1861 р. 5.599 фунтів надвишки. Від самого початку вели її дуже розумно. Хоча кріза дається їй, як і иншим фабрикам, дуже в знаки, все ж таки працюють у ній три дні тижнево.

Мушу підкреслити, що кооператори дуже причинилися до полегчення дошкульних злиднів. У перших часах розвитку руху приходилося йому поборювати не малий опір людей, що добачували в ньому комунізм, соціялізм та всякого рода инші страхіття. Однак добрий вплив, який кооперативи мали на вигляд і поліпшення становища робітництва, так очевидний, що навіть найбільший еґоїст не мігби відмовити їм своєї підпори. Коли фабриканти шукають нових робітників, вони все воліють кооператорів. Самодовіря, розсудливість, любов до порядку, що їх збудила кооперація в робітників, дуже високо підносять їх понад инших. А їх спосіб господарювання навчив їх без сумніву краще пережити важкі часи".

---

*) Високу надвишку треба пояснити собі тим, що в цьому часі торговельні ціни дозволяли на далеко вищу надвишку, ніж це можливо було б у нинішніх часах.

Так кооперація розвязала „проблєму" економістів. Вона доказала, що це ніяка теплична рослина, яка потребує, аби її огрівали, ненастанно доглядали, підсилювали й пестили. Навпаки, вона доказала, що це здоровий, сильний, зимовий кущ, який запускає корні в кожному хоч трошки доброму ґрунті, якому не шкодять ніякі вітри, а буря скріплює його навіть.

Автор допису в „Таймсі" розумів дуже добре, як треба поглянути на справу кооперації, та, без сумніву, мав симпатії для духа самопомочі між робітництвом. Ніхто так гарно, звязко та зручно не сформуловував користей, що їх має родина від приналежности її до добре веденої кооперативи, як саме він, пишучи, „що одна тільки родина заощадила впродовж своєї 8-літньої приналежности до рочдельської кооперативи 16 фунтів річно тоді, як вона, купуючи у приватних крамарів мусіла б платити за крам о 10% дорожче й остаточно залишитися ще в них у довгах". Це сказано ясно, поглядово та легко зрозуміло для кожного читача. Тимто кожний повинен затямити собі ці слова.

Справоздавець „Таймсу" висловлюється теж із великим признанням про рочдельських піонірів, що радо й щиро подавали йому подрібні відомости про кооперативу. Він каже:

„Рідко коли люди говорять про себе так щиро як рочдельські піоніри, що є певні своєї справи та не побоюються ніяких небезпек, що їм можуть грозити з цього. Зменшення обороту й капіталу підприємства все ж таки непокоїть масу. Оборот рочдельської кооперативи зменшився протягом дванадцяти місяців більш як о одну третину. Що ж до вкладів, то підняли їх за цей час на суму 21.000 фунтів, із чого правдоподібно припадає найменше 16.000 фунтів на безробітних членів, що мусіли вибрати гроші, аби вдержатись. Правда, всі ці суми через закупно краму повернулись назад до кооперативи. Річна надвишка покупців, разом із вплатами на уділи, зменшили капітал підприємства не більш як о 1.000 ф. Тут не має місця для можливости перенесення уділів на треті особи. Бо після статутів кооперативи кожний член має право підняти свій уділовий капітал готівкою аж до 5 ф., а за дозволом управи навіть до 2 ф. Коли ж злидні примусять члена, підняти навіть ці 2 фунти, тоді перестає він бути членом кооперативи. Більш як 300 членів мусіло зголосити в цей спосіб свій виступ із неї. Треба надіятися, що вони назад повернуть до неї, як тільки часи покращають".

Всі вони дійсно повернули згодом назад до кооперативи.

Вище зазначене звідомлення подає теж подробиці зі статутів і практики рочдельської кооперативи, що можуть зацікавити кожного читача історії рочдельських піонірів. Однак читач цеї книги повинен насамперед знати, як рочдельська кооператива видержала американську громадянську війну та бавовняну крізу. Кооператива стояла сильно, твердо й непорушно. Кооперативний корабель був найпевнішим пристановищем серед бурі. Понижчі числа, що їх подаємо в заокругленні, найкраще ілюструватимуть наші слова.

Спершу кілька чисел про стан кооперативи перед вибухом бавовняної кризи. Від 1857—1860 рр. число членів зросло з 1800 до 4600, капітал з 15.000 ф. до 57.000, оборот з 80.000 ф. до 147.000 і надвишка з 5.000 ф. до 15.000 річно.

Від 1860—1864, за повної доби бавовняної кризи надвишка збільшилась у нерівних відступах часу з 15.000 до 22.000 фунтів.

У 1861 р. кооператива відчула наслідки браку бавовни. В першому чвертьріччі цього року виносили приходи за проданий товар 47.000 ф., в останньому чвертьріччі зменшилися вони до 42.000 ф. В 1862 р. бавовняна кріза осягнула свій вершок. Дві третини рочдельських робітників знайшлися майже цілком без праці. Фабрики зачинено. Населення у великій частині мусіло жити з передніших ощадностей. У цьому році число членів кооперативи зменшилися о 500, капітал зменшився о 4.500 ф., а оборот виносив о 32.000 ф. менше. Однак чиста надвишка виносила навіть у цьому році 17.000 фунтів.

Кооператива не тільки видержала в цьому часі, в якому сподівалися її занепаду, але всі три її відділи, споживчий, млиновий, і фабричний, дали разом протягом бавовняної кризи 1.500 фунтів підмоги для безробітних. Із цього сама споживча кооператива дала 750 ф. Крім того дала вона в тому самому році 1.840 ф. на освітні цілі. Надвишка її для своїх членів осягнула в цьому часі суму 70.000 ф. Хто хоче познайомитися з ближчими числами, хай перегляне таблицю, що її подаємо в 21 розділі цеї книги. З них видно, як укладалося становище рочдельської споживчої кооперативи протягом багатих у події років, коли американські власники невільників боролися за панування своєї нагайки.

Млинова кооператива мала в 1860 і 1861 р. 10.000 фунтів річної надвишки. В 1862 р. надвишка зменшилася до 8.000 ф. Однак уже в наступному році підвищилась вона знову до 10.000 ф. Фабрична кооператива задержала протягом усієї бавовняної кризи свої платні, працювала довше як кожна инша фабрика в околиці та платила тижнево 3 фунти до фонду допомоги.

Ці робітничі кооперативи закріпили своє місце в промислі й торгівлі. І вони не ухилювались од обовязків, що в часах загальних злиднів, спадають на заможніх.

Стан так званих продукційних кооператив, оскільки вони були в русі, був також відрадний*). Ці фабрики працювали в 1862 році 3 дні тижнево, чим пересічно перевищали всі инші фабрики в місті. В Рочделі та його передмістях було тоді 93 бавовняних пряділень. Більш як три четвертини з поміж них застановили цілком працю. Пересічно, коли взяти під увагу всі фабрики, робітники працювали тижнево менше як один день. Замітна річ, що напів кооперативні фабрики, по яких сподівалися, що вони занепа-

*) Кажемо продукційні кооперативи, щоби відрізнити продукцію від розподілу. Природна річ, усі фабрики є продукційні. Фабрики, що в тому часі вважалась кооперативам, були здебільшого акційні підприємства на кооперативних основах.

дуть у часі кризи, були в стані довше працювати як їх конкуренти.

*
**

В 1862 р. оснували рочдельські піоніри ще одну свою філію*) на Блу Пітс**). Ця крамниця коштувала 700 фунтів. У наступному році збудували різню і стайні за 1.000 фунтів. Далі оснували нову філію у Пінфолд, що коштувала рівнож 1.000 фунтів. Як на тяжкий рік (1863) було це дуже гарно. В 1864 р. відкрили вони філію біля мосту Спотленд, що коштувала 1.500 ф., ще другу при вулиці Олдгем, що коштувала 1.700 ф. і буерсільську філію, що її кошти будови виносили 1.000 ф. Піоніри говорили у своїй скромности, що ці будинки не поганять околиці. В дійсности це були гарні, привітні та показні будівлі. Не було ще тоді в Рочделі ратуша, що є нині окрасою міста.

А проте це ще не все. Піоніри розпочали роботи при Жабиній вулиці, щоби збудувати свій великий центральний склад, що мав бути окрасою міста. Рочдельці дуже любувались у будівельному мистецтві.

*
**

В скрутному часі, коли робітництво багато терпіло, виринуло питання, чи члени кооперативи мають право до публичної запомоги. Запомогами орудував центральний комітет, що до його каси плили датки з усеї країни. Головою його був лорд Дербі. Він перевірював цю справу та предложив справедливий плян розподілу цих грошей. Варто, щоби не забулося, про цей великодушний та розумний плян. Лорд Дербі говорив:

„Окрема справа з кооперативами. Відомі під цею назвою спілки це крамниці, де продають харчі й одежу і млин, що здебільшого є ведені на кооперативних основах. Однак так звані продукційні кооперативи є зправила, коли не завсігди, звичайні собі акційні товариства, з малими уділами робітників бавовняного промислу. Причини, що повели до їх основання, приносять робітництву найбільшу честь. Нема що й казати, ці кооперативи сприяли поширенню ощадности, поміркованости та тверезости, чим надзвичайно причинилися до морального й фізичного піднесення робітництва. Проте без сумніву уділи деяких кооператив мають під теперішню хвилину тільки дуже малу вартість, а в деяких випадках вони цілком безвартісні. Чи посідання одного або кількох уділів може бути причиною, щоби виключати цих людей від запомоги? Після поведінки щадничих кас відповідь на це питання мусіла би бути притакуюча. Тим більше, що ощадности членів кооператив процентувалися досі дуже добре. З другого боку треба пригадати, що щадничі вклади виплачують при піднятті їх по повній номінальній вартости, тоді як уділи продукційних ко-

---

*) Блищі відомости про філії рочдельської споживчої кооперативи знайде читач у 22 розділі цієї книги. Згадка про них на цьому місці має на цілі, показати, що рочдельські піоніри робили в часах кризи все, що тільки могли.

**) Блу Пітс це нинішня рочдельська міська округа Каслетон (Castleton).

оператив мають у многих випадках не тільки меншу вартість, але при продажі дають їх власникам дуже мало або майже нічого. В крайньому разі, коли хочемо признати їм право до запомоги, можна би жадати від них, щоби вони льомбардували (заставляли) свої уділи та у відповідному часі не мали з них грошевої користи. Тимто, на мій погляд, є вони в цих випадках управнені до запомоги, бо не мають ніяких инших джерел помочі".

Др. Уотс (Watts) звернув увану на засіданні центрального комітету, де висловлено цю думку, на те, що не можна льомбардувати уділів членів продукційних кооператив. Він подав приклади, де люди мусіли піднимати ці уділи з великими стратами для себе, ще заки їм признали право до запомоги.

Лорд Дербі відповідав на це: „Мені й на думку не приходило, твердити, що треба додержувати ці умови у всіх випадках. Мені ходило тільки про те, щоби уникати суворости".

Лорд Еґертон зауважив до цих виводів, що ходить тут про випадки, де треба мати поблажливість і що було б нерозумно, кривдити ощадних. Він додав:

„Можу запевнити пана дра Уотса, що в центральному комітеті для допомог панує загальний погляд, щоби людей, які дещо заощадили через свою приналежність до кооператив, не лишати в цих тяжких днях без усякої помочі".

А проте члени кооператив не знайшли в льокальних допомогових комітетах того самого духа справедливости, що його виявив лорд Дербі в центральному комітеті. Всупереч його теплим словам льокальні комітети були на просьби членів кооператив тільки глухі. З цеї причини основано при централі окремий комітет, що розглядав справу запомог власників кооперативних уділів. Він видав публичну відозву, в якій м. ін. сповіщалося:

„Відмова грошевої допомоги (членам кооператив) це несправедливість".

Лорд Дербі провірював докладно й справедливо жалі кооператорів. Однак дрібні крамарі мстились у льокальних комітетах на своїх скромних конкурентах. Та це їх не бентежило.

Рочдельська кооператива дала людям в цих важких часах у свому річному звідомленні таку знамениту раду:

1. „Витрачайте свої доходи тільки на найконечніші видатки; уникайте всього, що не є безумовно конечне.

2. Не піднимайте забагато з ваших ощадностей.

3. Повертайте ваш вільний час як найкраще на дальшу вашу освіту; наша бібліотека й наша читальня дасть вам для цього найкращу нагоду.

4. Бережіть добру славу нашого руху через те, що докладатимете всіх зусиль, щоб видержати в цих тяжких часах".

І вони дійсно видержали. Не вдалось ні одному з продажних аґентів та инших аґітаторів приєднати кооператорів до галасу, що його тоді робили, щоб заставити анґлійський уряд до інтервенції в користь рабовласників полудново-американських стейтів (держав) і таким способом дістати знову бавовну для Ленкеширу

і Йоркшіру. Якби робітники пішли за аґітацією, всі вигляди американських невільників були б знищені. Анґлійська нація була горда на своє робітництво, коли бачила, як воно стійко терпіло й мовчало. Вище цитовані поради зверталися „до кооператорів Рочделю і до в с і є ї н а ц і ї". Це вперше покористалися рочдельські піонірИ своїм добре заслуженим авторитетом, щоби промовити в цей спосіб прилюдно.

18. Застій.

По довгих нарадах і многих сумнівах основували чесні піоніри в 1844 р. свою споживчу кооперативу на засаді „участи в зисках" покупців. Цим почалась доба великих успіхів для споживчої кооперації. Розвиток її до цього часу був непостійний. Він підіймався і падав. Також і практика споживчих кооператив не була без закиду.

По многих роках опісля, коли рочдельська засада знаменито себе оправдала, вирішено застосувати її і до продукції. У 1854 р. зроблено перші кроки до оснування ткальні й прядільні. Фабрика нової кооперативи мала спершу 96 ткацьких варстатів. У 1855 р. збудовано ще другу фабрику з новими машинами. Обі фабрики знаряджено 50.000 веретенами. Робітники мали в них участь у зисках. Признано їм справедливу участь у зисках, що були нічим иншим, як тільки спільним здобутком капіталу й праці та доброї волі й дбайливости робітника. Надіялись, що Рочдельцям удасться поставити теж із успіхом і виробництво на тій самій базі справедливости, що на ній спиралася споживча кооперація. Було наміром оснувачів нових фабрик, створити ті самі соціяльні користи для варстатів праці, що їх створено для домашнього господарства.

Думали, що успіх Рочдельців матиме чималий вплив і на инші міста. Навіть на континенті дуже зацікавилися вислідом цієї спроби. Загально панує погляд, що з робітників лихі майстри. Утиск і залежність, у якому вони жили, мізерна платня за свою працю (найнижча, бо бідність і конкуренція примушують їх продавати свою працю проти своєї волі), злидні життя і т. д. — все це впливає на них і на їх думки про своїх товаришів. Якщо вони вихрапаються на майстрів, то заздрим оком дивляться на успіхи своїх колишніх товаришів. У їх добрих платнях, що їх дістають зо свою добру й тяжку працю, добачують щось таке, що їм забирають із кишені, хоча добра праця тільки підвищує їх заробок. Вони мають одну тільки ціль: видусити зі своїх робітників по змозі як найбільше праці. Точно так, як це робив із ними найгірший майстер, що під ним колись вони працювали. Чого бажали вони самі раніше, про це опісля звичайно забувають, як стають роботодавцями. Їх майстри задержували всзкий зиск для себе й те саме роблять вони й тепер.

Тимто всі прихильники кращих соціяльних відносин були заінтересовані в успішному розвиткові фабричної кооперативи.

Тимто мали вони великий подив для рочдельських робітників, що вони її оснували та мали відвагу дійсно перевести в ній участь робітників у зисках.

Цей чудовий сон про працю і справедливість, що про його люди так мріяли, присвічував якийсь час тим, що стояли найблище до діла. Відтак зник він тому, що підписана уділова листа була доступна для кожного, багато уділів попало в руки людей, що нічого не тямили про суть кооперації, або людей, що для них кооперація була терниною в оці. Кінець був такий, що скасовано постанову про участь робітників у зисках. Дві поставлені у фабриці гарні парові машини, кожна о силі 60 парових коней, із яких перша мала назву „Кооперація" а друга „Упертість" — слід би було відповідніше назвати, а саме „Акційна спілка" й „Жадоба".

Коли ці речі стали відомі, оборонці робітництва перестали добачувати в рочдельській фабричній кооперативі орґанізацію, що мала закінчити завзятту й важку боротьбу між капіталом і працею. В кооперативному русі наступив застій*).

В одній статті про кооперацію, що появилася 16 квітня 1864 р у „London Spectator", писалося: „Після спроби у Рочделі відмовилися від участи робітників у зисках".

Ширився отож погляд, що в Рочделі зроблено спробу з системою участи в зисках, що однак самі кооператори згодом відмовилися від неї. Але так воно не було. Кооператори ніколи не губили віри в успіх системи участи в зисках. Однак на четвертому році існування фабричної кооперативи, цю систему вирвали їм з рук. Кооператорів, як висловився шведський король Карло, „перемогли, подужали, переголосували". Не кооператори здискредитували цю систему, але люди особливого покрою, що про них треба тут дещо більше сказати.

В річному звідомленні фабричної кооперативи за 1860 р. читаємо: „Метою рочдельської фабричної кооперативи є створити установу, що мала би змогу приносити своїм членам зиск не тільки від їх капіталу, вложеного в підприємство, але і від їх праці, вложеної у виробництво вовняних і бавовняних товарів, щоби таким способом поліпшити своє соціяльне й господарське становище. Надвишку з підприємства ділитимуть (по оплаченні 5% на капітал) між членів по рівній частині за вплачений капітал

---

*) Продукційна кооператива й участь її членів робітників у зисках її була для Голіовка та для инших кооперативних провідників того часу найвищим ідеалом. Споживчу кооперативу вважали вони тільки етапом на шляху до здійснення цього ідеалу. Тимто Голіовк говорить про „застій" у споживчій кооперації, коли фабрична кооператива усунула робітників од участи в її зисках. Проблєма участи в зисках відогравала ще пізніше велику ролю в анґлійському кооперативному русі. Голіовк згадує ще далі про участь праці в зисках продукційної кооперативи як про ідеал кооперації. Це треба мати на увазі, бо без цеї замітки натяки Голіовка на цей ідеал були б майже незрозумілі.

і за вложену працю*). Всі члени є рівноправні, без огляду на висоту вплаченого капіталу". Видавець річного звідомлення з 1861 р. повторив ту саму ясну, змістовну, хоча тільки на пів справедливу заяву.

Але вже в 1864 р. повісили кооператори свої гарфи на вербах Мітчел Гейу*) і вже більше про це не співали. В річному звідомленні з цього року оголосили вони такий протест проти скасування участи робітників у зисках:

„Головною ціллю оснувачів цього підприємства був справедливий розподіл зиску, що його давала фабрикація товарів із вовни й бавовни. Вони були того погляду, що кожний, хто від-

Новий дім рочдельської кооперативи (від 1867 р.).

дає свою працю на творення цінностей, мусить рівномірно брати теж участь у користуванні ними. На превеликий жаль, кооператива зрадливо відступила від цеї засади її оснувачів".

Коли вороги кооперації скасували постанову про участь робітників у зисках кооперативи, зраділи золоті очі капіталістів деинде, коли про це почули. Радість запанувала по незчисленних конторах фабрик, де робітники працювали, як коні, від покоління до покоління та гинули, як собаки.

---

*) Це не цілком по кооперативному, бо тут капітал і праця рівноправні. Капітал зроблено партнером праці тоді, як він є тільки її аґентом. Але кооперативна думка під той час далі не йшла.

**) Mitschell Hey — невеличке передмістя Рочделю. Воно віддалене від Жабиної вулиці о 10 хвилин ходу.

Історія почалась уже в 1860 р. У жовтні цього року відбулися у громадській салі при вулиці Baillie великі збори для обговорення теми: „Треба працю преміювати чи ні?"

Без сумніву, слова „бовнес" (Bonus) і „бавнті" (Bounty) (себто ґратифікація або премія) були початком лиха. Несвідомі учасники зборів були введені цими словами в блуд. Вони думали, що їх грішми дійсно глупо господарять, хоча йшло тут тільки про признання участи праці в зисках кооперативи.

Робітник, що працює тільки за платню, працює байдуже й без ніякого інтересу. Бо він думає, що його роботодавець затримує собі з його заробітку стільки, скільки лише може. Ця система праці ґрунтується на чистій ненависти. Тому наємний робітник змагає до того, щоби через професійні союзи, або в будьякий инший спосіб, вимогти від свого роботодавця стільки, скільки лише можна.

Всі заступники жадоби зявилися на цих великих зборах, щоби заявити, що робітник, який одержує свою умовлену платню, нічого більше домагатись не може. Цей погляд довго опановував раніше також і споживчі кооперативи. Говорили, що покупець одержує за свій гріш товар — тож чого він хоче ще більше? Майже два покоління людей, що обговорювали це питання, жили й умирали, доки не зявилися люди, що зрозуміли нову засаду. Щоби заінтересувати у розвитку кооперативи покупців, які самі через свої закупи створюють надвишку, треба її між них ділити. Правдоподібно треба буде ще довгого часу, доки люди побачуть, що також робітника фабрики можна заінтересувати в її розвитку, саме через участь його в її зисках. Правда, продукційні відносини далеко складніші ніж консумційні. Треба буде, тому, часу й терпеливости, аж люди зрозуміють, що кожний робітник робитиме зі свого боку все можливе, щоби причинитися до розвитку підприємства, коли матиме участь у його зисках.

Старі кооператори живо підтримували на цих великих зборах засаду про участь робітника в зисках. Один із них говорив:

„Обовязком піонірів було, оснувати фабрику на засадах споживчої кооперативи. Є також їх (піонірів усеї країни) обовязком, щоби робітник одержував те, що йому припадає".

Це була загальнокорисна й шляхетна, основна думка, що її кооператори проводили на цих зборах. А проте, коли прийшло до голосування, заявилося проти участи робітників у зисках 571 голосів, а 270 голосів подано „за". Рішення не було важне, бо, щоби воно стало правосильне, треба було після вимог статуту більшости трьох четвертин присутніх.

Але ворог не спав. Через два роки збирав він сили, щоби розпочати нову битву. Він виграв її, і таким чином його система праці ввійшла в життя.

Також ріжні ґазетярі виступали тоді за реакційним внеском „антибавнтистів", як називали противників участи робітників у зисках. Один із них, що підписував свої статті як „Старий піонір",

твердив, що фабрична кооператива не існуватиме довго, як виступлять із неї „антибавнтисти".

Він глибоко помилявся. Було б дуже добре для тих Речдельців, для яких кооператива не була понутру, якби вони виступили з неї та оснували свою акційну спілку. Вони мали на це повне право й ніхто не лаяв би їх за це. Тоді мусіли б вони покинути стару кооперативу, щоби показати, що вони можуть і вміють. А так треба їм зробити закид, що вони хотіли загорнути в свої руки кооперативу, якої самі не оснували, і саме тоді, як почули себе досить сильними, щоби через це знищити гарний соціяльний почин. Вони споганили саму ідею кооперації і головно серед тих, що з нею і з дійсним станом речей не були блище ознайомлені.

„Антибавнтисти" аґітували теж перед зборами, що буцімто й старі кооператори голосуватимуть за знесенням засади про участь у зисках. Якби воно так було, то це було б доказом, що кооперативна ідея була їм чужа. Однак велика більшість старих кооператорів докладала всіх зусиль і засобів, що були до їх послуг (промовами та своїми голосами), щоби не допустити до побіди ворогів кооперації. Уіл Купер, старий піонір „Товариства чесних піонірів", знав усі особи, що пряли в фабричній кооперативі чорну нитку акційної системи. Він твердив у свому часі, що вину за те, що фабрична кооператива відступила від кооперативної системи, себто від засади участи в зисках, поносять виключно її „новіші члени". Коли прийшов нещасний вечір, на якому вирішувалася доля цеї системи, віддано 162 голосів за задержанням системи, а 502 за її знесеням.

Розуміється, це був удар для ідеї праці і самопомочі. Однак те, що не побудоване на засаді загальної справедливости супроти всіх заінтересованих, не може бути тривалим. Пiраміда зиску, що не спочивав на засаді справедливости, є чимсь таким, од чого чесна людина повинна вмивати свої руки.

Фабрична кооператива мала в хвилині, коли відбувались ці нещасні загальні збори, 1500 членів, із яких голосувало тільки 664. Отож по цьому видно, що більш як половина членів або була на зборах неприсутна, або, коли брала в них участь, то всеж таки здержалася від голосування. Можна поділити цих членів на байдужих, безпартійних і на таких, що були задоволені станом справ. Усе ж таки це відрадна ознака, що з 1500 членів тільки 502 голосувало проти прав робітництва. Якби всі вони передбачали наслідки цього вирішення для поваги Рочделя, напевно багато з них, із цих 502, краще виступили б з кооперативи та оснували нове своє підприємство, щоби тільки не шкодити старій кооперативі.

Було добре відомо в тому часі, що головними виновниками руху проти участи в зисках були управителі, наглядачі, дрібні купці та подібні люди. Сам внескодавець і ті, що промовляли за його внеском, належали до цих кругів. І члени управи фабричної кооперативи не були всі кооператорами. Більшість її рила проти системи, з великою шкодою для інтересів кооперативи. Один із посвячених у всі ці справки, подав мені важні відомости про те. Він ска-

зав мені, що між членами управи було кількох загорільців, яким зовсім не залежало на засадах. Вони вважали систему участи робітників у зисках, що їх давала їх праця, просто соціялістичною і тому були проти неї.

Розуміється, що вона була „соціялістична". Кожна кооператива, що признає участь у зисках у рівній мірі власникові капіталу як і покупцеві, є побудована на цій „соціялістичній" засаді. Розумні дрібні купці самі користуються тепер цею „соціялістичною" засадою, признаючи своїм покупцям участь у зисках, що їх вони створили. „Соціялістична" засада в продукції основується на тому, що власники капіталу можуть мати більшу певність, що їх капітал принесе їм більший зиск, коли дадуть робітникам особливу заохоту співпрацювати разом із ними для осягнення цього зиску.

Джейкеб Смітс виголосив памятного вечора одну з найкращих своїх промов. Ейбрегем Ґрінвуд і Уіл Купер належали до найзавзятіших оборонців цього права робітників. Також і Голден захищав його. Маю докладні звідомлення про всі промови, що їх виголошено цього вечора. Поміщено їх у свому часі в „Rochdale Spectator".

Нижче подані числа зясують нам працю фабричної кооперативи аж до року 1863, коли відмовлено робітникам право до участи в їх зисках. Упродовж наступних 12 років не оголошувано вже ніяких звідомлень про стан підприємства.

Рік липень	Капітал у фунтах	Оборот підприємства у фунтах	Зиск у фунтах
1857	4351	12081	888
1858	8790	13381	679
1859	25613	16483	1770
1860	56857	23634	3643
1861	69317	47229	5237
1862	67513	65368	3325
1863	82850	86437	3688

Хоча підприємство ще перед 14 роками відмовилося від кооперативної засади, все ж таки задержало воно стару фірму „фабричної кооперативи" (Co-operative Manufacturing Society).

Коли Джон Брайт припадково зійшовся з Ейбрегемом Ґрінвудом, розмова між ними мимоволі зійшла на тему про знесення права робітників у зисках кооперативи і він висловив велике своє негодування з цього приводу. Запитав, чи не можна би яким чином назад повернути до старої засади. Ґрінвуд одповів, що найкраще було б, якби люди, що є дійсними приклонниками кооперативної засади, зробили нову спробу з системою участи в зисках. Однак із приниманням в члени кооперативи, казав він, треба би бути обережнішими як досі. Брайт зауважив, що багато членів парляменту дуже зацікавилося справою, та що йому відомі навіть приватні фабриканти, які готові були б признати участь у зисках підприємства до певної висоти. Однак ці фабриканти застереглися при цьому, що признання робітникам участи в зисках, ніяк не

може давати їм права до участи їх у керівництві підприємства. Далі вимагають вони, щоби робітники задовольнялися признаними їм зисками та щоби з приводу цього не було ніяких непорозумінь. Ґрінвуд запевнив Брайта, що справжні робітники вірять у справу участи в зисках. Брайт сказав ще, що в разі успіху справи фабриканти будуть примушені давати своїм робітникам премії за кращі висліди їх праці. Ці премії не були б ніякими подарунками, а тільки засобом виховання, щоби осягнути більшу рентовність капіталу, краще використовувати машини та економніше господарити матеріялом.

Виступ пана Брайта в обороні кооперативної засади заслугує на велике признання.

Досвід учить, що коли соціяльний експеримент, до якого люди привязували чималі надії, не вдався, то його рідко коли пробує та сама ґенерація вдруге. Дуже жаль, що люди не пішли за порадою Брайта. Якби вони спробували повалити постанову проти участи в зисках, збільшилобися число прихильників цеї засади, і, можливо, експеримент можна би відновити.

Пан Джон Т. Мітчель, що був одним із основників і предсідників фабричної кооперативи, був, здається, переконаний у слушности засади про участь у зисках. Якби він залишився вірним засаді, кооператива не була б ворогом її.

Знищення справедливої системи винагороди праці в Мітчель Гей стало відоме теж і заграницею та викликало в кооперативному світі чимале невдоволення. Це було певного рода компліментом для міста Рочделю, що все, що в ньому діялося, знаходило відгук у світі. На Рочдельців дивилися як на дійсних піонірів соціяльного поступу. Заломання кооперативної системи в фабричній кооперативі стали вважати занепадом самої системи. При тому вірили, що Рочдельці як розумні, терпеливі й поважні люди докладали всіх зусиль і засобів, гроша й праці, щоби випробувати й розвинути систему. Тимто вважали занепад її остаточним. Однак ці припущення хибні.

Коли довелося мені відвідати промислову виставу в Амстердамі, перше питання, що його звернено до мене, було: чи фабрична кооператива занепала? Малося враження, наче Рочдель постигла катастрофа, та що все, що було справедливе, чесне й повне виглядів поглотив ненаситний дракон безсовісної погоні за дивідендами.

19. Історія млинової кооперативи.

Як ми згадали вже в першій частині цієї книги, основано в 1850 р. млинову кооперативу. Уіл Купер написав у 1861 р. звідомлення про перші роки її існування. Початки млина були скромні. Рочдельці, торгуючи крамом, набрали вже трохи досвіду у веденні підприємства. Навчилися теж, одріжняти добрий крам од лихого. Наслідком цього гидували лихим крамом, і рішили, йдучи за успішним прикладом своїх товаришів із Лідс,

оснувати й собі млин. Чарлз Гауерс опрацював статути млинової кооперативи. Для рочдельців він був свого рода правним дорадником. Цілі ночі тратив на опрацювання статутів. Це була людина, що серйозно забиралась до кожного діла. Він у всьому шукав правильного шляху. Любив працювати доки не знайшов того, що йому було потрібне.

Сміливі основники кооперативного млина зложили 20 уділів по 5 фунтів. Нині не так то й потрібно цеї сміливости, бо шляхи промощені. Але тоді була це подорож у невідому країну. Джон Батеруорс (Butterworth) провадив спочатку касу, яка, як Купер каже, не була тяжка, бо рідко коли можна було знайти в ній 5 фунтів. Як зібрали 1000 фунтів, розглянулися за млином. Спершу видержавили за 150 фунтів старий млин в околиці Рочделю. Назвали його „млином Голма". Члени кооперативи вклали в підприємство стільки гроша, скільки лише могли добути. До першої управи належали: Лоренс Мелєдей (Melladay) Джордж Ґрінвуд, Джон Турнер, Едменд Гертлі і Джон Батеруорс. Вони вложили в підприємство всі свої гроші. Инші внесли тільки частину свого гроша, бо боялися, що млин змеле їх гроші разом із пшеницею. А були ще й такі, що хотіли прислужитися млиновій кооперативі, але тільки щирими побажаннями успіху, й чекали на цей успіх, бо тільки тоді рішались прийти кооперативі з підмогою своїми грішми.

А проте піонери з Жабиної улиці вложили в підприємство ще 100 фунтів. Здається, невеличка була це сума. Але як подумати, що споживча кооператива існувала ледви 6 років, то це був великий риск. Вони іменували своїх заступників, на імя яких вкладали гроші. Инші кооперативи стали згодом наслідувати цю поведінку. Один заступник припадав на 5 фунтів. Ще перед кінцем 1850 року мали чесні піонери тридцять заступників, себто цілий баталіон людей, що берегли їх 200 фунтів, як ока в голові.

Приблизно півтора милі від Рочделю лежить місто Брікфілд. Брікфілдські робітники мали теж свою кооперативу, що, хоча й не дорівнювали рочдельській, все ж таки не стояла позаду Рочдельців допомогою млиновому підприємству. Члени цієї кооперативи були дійсно тим, що Анґлійці називають „bricks" (цеглами). Вони йменували своїх заступників і вложили в млин свої гроші. А коли його урухомлено, брікфілдці купували муку в млині без огляду на те, чи вона була добра, чи гірша. Рочдельські піонери робили те саме.

Річне звідомленя піонірів подає таку замітку про млинову кооперативу:

„Ціллю кооперативи є постачати своїм членам і тим, що купують у неї, чисту, здорову й нефальшовану муку, по такій ціні, по якій продають її млинарі в сусідстві, та в найліпшій якости. Осягнену з підприємства надвишку належить, по оплаті 5% на капітал, ділити між членів у міру їх закупів. Статути кооперативи є в основі ті самі що кооперативи чесних піонірів, за вийнятком постанови про виключення праці від участи в зисках".

На лихо, млин не дописував спочатку. Мука була не найліпша. Млин не рентувався. Надвишки не було. Не вийшло навіть перше звідомлення кооперативи. Друге, з червня 1851 р., виказувало з кінцем відносного чвертьрічча страту 103 фунтів. Третє, з кінця другого чвертьрічча виказувало ще більшу страту, бо 338 фунтів. Разом 441 фунтів. Це викликало в людей велике негодування. Пророкували близький упадок кооперативи. Закидали піонірам, що вони не пильнували діла. Однак ясно було, що піоніри таки не розумілися на млині. Діловод господарив погано. Кооператива звільнила його. Начальники разом із президентом Ейбрегемом Ґрінвудом купували тепер самі збіжжа. Взяли мельника, що провірював якість закупленого зерна й вели підприємство без діловода.

В приміщенні піонірів одбулося бурхливе засідання, на якому віщуни лиха, як звичайно, промовляли з великою красномовністю за відступом. Деякі члени були того погляду, що краще відмовитись од допомоги млиновій кооперативі. Споживча кооператива тратить покупців, коли продає муку з кооперативного млина. Инші думали, що млин працює з постійними стратами та що вже не можна зробити його рентовним. На їх погляд, млин мусить занепасти а споживча кооператива ліпше зробить, коли покине його й купуватиме муку там, де її можна одержувати в найліпшій якости та дешево. В противному разі млин поведе за собою занепад споживчої кооперативи. Ще инші заступали погляд, що приватні особи ведуть млинові підприємства не тільки без страт, але ще й зі зиском. То чому ж кооператори не спроможні на це?

Доказано, що одна з причин страт лежала в браку оборотового капіталу. Через те млин був примушений, купувати збіжжа в людей, що давали йому кредит. А це мало своїм наслідком, що купована в цих людей пшениця часто була не тільки не найліпша, але й не дешева. Доказано далі, що страти повставали через недбайливість та несолідність верховного мельника. Вкінці не були бе звини й поодинокі члени та кооперативи, що недостатньо підпомагали млин.

Однак були й такі, що вказували на те, що занепад млинової кооперативи був би важким ударом для кооперативного руху в Рочделі. Бо як можна би зберегти довіря до рочдельських членів піонірів, коли кожний був би в праві закинути їм занепад кооперативи в місті? Ми згадували вже про те, яке глибоке розуміння для кооперативної справи виробилися у людей та яка була в них непохитна віра в ідею кооперації. Джейкеб Смісіс підносив, що честь кооперації і піонірства не дозволяють їм на те, щоби вони відцуралися млина.

Більшість голосувала за збереженням млина. Деякі, що були противної думки, похитували головою, в тому переконанні, що більшість аж тоді побачить свою глупоту, як занепад млина поведе зас обою й занепад споживчої кооперативи. Одні з захоп-

ленням заявлялись за дальшою допомогою млиновому підприємству, инші гістерично кричали за відворотом.

Хоча споживча кооператива голосувала в користь млина, все ж таки не пішло воно так гладко. Бо на одному з її засідань запало некорисне рішення для млина. А що одні й ті самі члени належали до управи обох кооператив, тому мусіли перебігати від одної кімнати до другої, щоби перешкодити некорисному голосуванню.

З кінцем 1851 р. пятнадцять кооператив удержувало звязок із млином. З кінцем 1852 р. це число зросло до 25. У тяжких часах для млина бачимо між його членами Мері Говкіс (Hawkes) і Ілізібету Стот, Джейкеба Смісіса, Е. Ґрінвуда, Уіла Купера та инших, з іменами яких читач уже знайомий. В першому році зложили по 10 фунтів Семюел Ешуорс, Томес Балов, Джон Ґрінрод, Джон Колліє, Джон Пікліс, Едменд Гертлі, Джордж Голт, Едменд Родіс, Джон Клеґ і Уіл Купер. Як на ті часи, зложена сума була показна.

Лихо було з мукою. Не зважаючи на те, що з продажу муки не було ніякого зиску, була вона часто гірша, бо купували лихе збіжжа. А як була вона й гарна, то всетаки не подобалася багатьом покупцям, бо не була така біла як та, до якої привикли. Називали її „жовтою мукою". Дійсно, виглядала жовтаво. Але люди не знали також, як виглядає добра мука та як вона смакує. Ніколи не мали доброї муки. Треба було часу, аж смак кооперативної муки почав їх задоволяти.

Коли Ейбрегем Ґрінвуд узяв млин у свої руки, мусів придбати собі знання про те, як купувати збіжжа та як вести підприємство. Ці обовязки прийшлось виконувати йому поруч із своєю працею у фабриці, де був занятий. Надмір праці шкідливо впливав на його здоровля. Проте не кидав її та з успіхом поборював усі труднощі. Роберт Гойл (Hoyle) Річард Гойл, Уіл Іліс (Ellis), Уіл Тейлор і инші помагали йому, як могли, активно та з захопленням. Ця реорґанізація млина дала добрі наслідки. Вже в першому чвертьріччі, в якому кооператори обходилися без діловода, дала млинова кооператива 20 фунтів надвишки.

Машини та приладдя млина Голма коштували при його оснуванні 1275 фунтів. Підприємство працювало спочатку зі стратами. Як прийшли кращі часи, треба було насамперед покривати страти. З кінцем 1855 р. лишилося до покриття всього 27 фунтів.

У 1856 р. збудовано новий млин із новими машинами. Він коштував 6.827 фунтів, 16 шілінґів і 10½ пенсів. Рочдельці знали найдокладніше, що коштував їх млин. Назвали його новим млином рочдельської млинової кооперативи („Rochdale District Corn Mill Society's New Mill, Weir-Street, Rochdale").

В моїх руках ґравюра нового млина з перед 16-ти років. Сумний і похмурний його вигляд. Темні, великі хмари нависли над ним. На тлі горизонту виглядає він наче домовина. На біло помальовані шиби вікон одноманітного фронту роблять враження якоїсь опустілої фабрики. Старий, навантажений мішками збіжжа,

віз ведений візником, сумно рухається через холодну, сибірську околицю. Неприві тніше не можна було побудувати цього млина. Дивно, що ніхто не подумав про кращу будівлю. Одиноке, що було в нього гарне, це дух мужніх кооператорів, що вкладали ввесь свій запал і працю в підприємство.

Річне звідомлення нового млина повторювало ті самі слова про ціль кооперативи, що присвічувала їй раніше.

В другому півріччі 1860 р. оборот млина збільшився до 33.140 фунтів. Управителі проголосили тоді, „що, на їх думку, не слід далі поширювати підприємства". Число членів збільшилося у тому часі на 550, включно з заступниками кооператив та инших спілок. Для цих спілок було дуже корисно поміщувати свої гроші в кооперативних підприємствах. В банках одержували вони 2% або 3% від вкладів і не знали нічого більше про свої гроші по вплаченні їх. В кооперативах одержували вони 5% і знали, що робиться з їх грішми. До того мали вони право голосу в управі кооперативи, так, що могли мати певність, що гріш їх поміщений безпечно.

Коли млин проіснував 5 років, набрала одна льожа міста відваги, вложити частину своїх грошей у млинове підприємство. Здійснення цього наміру довірила трьом особам. Купер оповідає про цей факт так: „Коли прийшли ці люди до млина та побачили його управу на власні очі, не відважились довірити їм свого гроша. Змішані, не знаючи який вислів дати своїм почуванням, відійшли назад незграбно, недовірчиво, безмовно. Повернувши до льожі, виглядали так, якби побачили вовкулаку". Зробили доповідь, що „стрінулися з простими ткачами як управителями млинового підприємства та що між ними немає ні одної багатої людини. Тому й принесли гроші назад. Бо краще, казали, держати їх у себе, як оддати в руки робітників".

Але льожа мала вже досвід із багатими людьми. Нещодавно попала в конкурс рочдельська щаднича каса. Цій касі довірили льожа як і тисячі бідних родин свої ощадности. Всі вони втратили свої гроші. Стратили у багатих і поважаних шахраїв.

Сама льожа поглянула на справу поважніше. Вона радила над нею і прийшла до висновку, що прості робітники заслугують так само на довіря як і банкирі. Вона йменувала нових заступників, цим разом одважніших і передали їм дещо більшу суму для млина, як першим разом. Кооператива вже не відстрашувала нових заступників і вони передали їй суму.

Річне звідомлення, що появилося кілька років пізніше, так писало про дальший розвиток млинової кооперативи:

„Ця кооператива, що спочатку стояла на дуже слабих ногах, належить тепер до найсильніших і найздоровіших. Більше як 7/8 обороту її припадає на кооперативи, з яких 50 стоять із нею у звязку. Вона постачає своїм членам чисту, здорову і нефальшовану муку. Повільне збільшення підприємства вимагало теж і збільшення його капіталу. Наслідком цього кооператива заку-